

W dolinie łupawskich megalitów

Megaliths of the Łupawa Valley

PRZEWODNIK GUIDE

Europejski Szlak Megalitów – Polska

Anglia:

1. Stonehenge (Anglia, Salisbury) - krąg kamienny
2. Avebury (Anglia, Wiltshire) - kromlech
3. Silbury Hill (Anglia, Wiltshire) - kopiec
4. Cairnholm (Anglia, Kircudbright) - grobowiec
5. Giant's Hill (Anglia, Skendleby) - grobowiec
6. Devil's Arrows (Anglia, North Yorkshire) - aleja menhirów
7. Castlerigg (Anglia, Cumbria) - krąg kamienny
8. Nine Ladies (Anglia, Derbyshire) - krąg kamienny
9. Rudstone Monolith (Anglia, Yorkshire) - menhir - najwyższy w Wielkiej Brytanii
10. Merry Maidens - Dawn's Man (Anglia, Kornwalia) - krąg kamienny
11. Stanton Drew (Anglia, Somerset) - krąg kamienny - drugi największy w Wielkiej Brytanii

Irlandia:

12. Newgrange (Irlandia, Meath) - gigantyczny grobowiec komorowy
13. Knowth (Irlandia, Meath) - grobowiec
14. Dowth (Irlandia, Meath) - grobowiec
15. Ardgroom (Irlandia, Cork) - krąg kamienny
16. Beagmore (Irlandia, Tyrone) - zespół kręgów kamiennych
17. Drombeg (Irlandia, Cork) - krąg kamienny
18. Brownshill - Kernansrann Cromlech (Irlandia, Carlow) - dolmen
19. Glantane East (Irlandia, Cork) - grobowiec, krąg kamienny

Walia:

20. Coetan Arthur (Walia) - dolmen
21. Carreg Coetan Arthur (Walia, North Pembrokeshire) - dolmen
22. Pentre Ifan (Walia, North Pembrokeshire) - najlepiej zachowany dolmen w Walii

Szkocja:

23. Maes Howe (Szkocja, Orkady) - tolos
24. Callanish (Szkocja, Hybrydy) - krąg kamienny i aleja menhirów
25. Clach an Trushal (Szkocja) - najwyższy menhir w Szkocji
26. Easter Aquhorthies (Szkocja) - krąg kamienny
27. Ring of Brodgar (Szkocja, Orkady) - krąg kamienny - wpisany na listę UNESCO
28. Standing Stones of Stenness (Szkocja, Orkady) - menhiry - wpisane na listę UNESCO

Holandia i Belgia:

29. Borger (Holandia, Drenthe) - grobowce tzw. „łóża olbrzymów”
30. Weris (Belgia) - menhiry, grobowce galeriowe

Francja:

31. Jaskinia Czarownic (Arles, Fontvieille) - grobowce
32. Dissignac Tumulus (Loire-Atlantique, Saint-Nazaire) - tumulus
33. Barnenez (Bretania) - karn
34. La Grotte Aux Fees (Indre-et-Loire) - dolmen
35. Gavrinis (Bretania) - karn
36. Carnac (Kerzerho, Kerlescan, Kermario, Le Menec - Bretania) - aleje menhirów
37. Locmariaquer (Bretania) - menhir
38. Bougon (Deux Sevres) - tumulus
39. Dol-de-Bretagne (Bretania) - najwyższy menhir w Bretanii - 10 m

Korsyka:

40. Staritari - aleja menhirów

Sardynia:

41. Barumini Su Nuraxi - nuraga
42. Arrubiu Nuraghe - nuraga

Niemcy:

43. Wilsen (Meklemburgia) - kopiec z dolmenami
44. Klecken (Dolna Saksonia) - grobowiec trapezowaty
45. Sachsenwald - grobowce bezkomorowe - hipotetyczna kolebka budowniczych megalitów z Doliny Łupawy
46. Everstorfer Forst k. Barendorf (Meklemburgia) - dolmen i grobowce
47. Lancken (Rugia) - grobowiec komorowy
48. Gehrdten Langbett (Saksonia - Anhalt) - grobowiec
49. Wana (Dolna Saksonia, Brenna) - grobowce, dolmeny
50. Muehbrook (Schleswig-Holstein, Bissee) - dolmen
51. Floegeln Steingrab (Dolna Saksonia, Brema) - grobowiec

Malta:

52. Ggantija, Hagar Qim, Mnajdra, Ta' Hagarat, Skorba, Tarxien - świątynie megalityczne

Półwysep Iberyjski:

53. „Cueva del Romeral” (Hiszpania, Antequera) - tolos
54. Los Millares (Hiszpania, Almeria) - fort, tolos, krąg i kopce
55. Cueva de la Pastora (Hiszpania, Sewilla) - grobowiec korytarzowy
56. Dolmen de Soto w Trigueros (Hiszpania, Huelva) - grobowiec korytarzowy
57. El Pozuelo (Hiszpania, Huelva) - dolmeny
58. A Fornela Dos Mouros (Hiszpania, Galicja) - dolmen
59. Casota Dos Mouros (Hiszpania, Galicja) - dolmen
60. Dolmen de Dombate (Hiszpania, Galicja) - dolmen
61. Alberite Dolmen (Hiszpania, Andaluzja) - dolmen
62. Cova d'en Daina (Hiszpania, Katalonia) - grobowiec komorowy
63. Zambujal (Portugalia, Estramadura) - fort

Skandynawia:

84. Ravnsby Glentehoj Jaettstue (Dania, Maribo) - grobowiec komorowy
85. Knebel Poskaer Stenhus (Dania, Randers) - krąg kamienny i dolmen
86. Hannerup Snibhoj Jaettstue (Dania, Randers) - podwójny grobowiec korytarzowy
87. Kong Svends Hoj Jaettstue (Dania, Maribo) - grobowiec korytarzowy - jeden z największych w Danii
88. Tustrup (Dania, Randers) - grobowiec korytarzowy i dolmeny
89. Ales stenar (Szwecja, Skania) - krąg kamienny
90. Erkedosen (Szwecja, Skania) - grobowiec korytarzowy
91. Trollasten (Szwecja, Skania) - dolmen

Polska:

Stonowice – 11 wielkich grobowców megalitycznych w konstrukcji drewnianej (tzw. megadendronów).

Krzemionki – Kopalnia krzemienia, zrekonstruowane megality oraz domy z czasów neolitu.

Wietrzychowice – 5 zrekonstruowanych, najlepiej zachowanych grobowców kujawskich; najdłuższy ma 115 m.

Łupawa – Największe zagłębienie megalitów w Polsce (ok. 50 grobowców).

Borkowo – Jeden z trzech zachowanych i najbardziej znany grobowiec korytarzowy w Polsce.

Dolice – Kilkanaście trapezowatych długich na kilkadziesiąt metrów grobowców megalitycznych.

Na europejskim szlaku megalitów

Jeżeli chcesz dowiedzieć się więcej o najciekawszych megalitach w Polsce i w Europie wejdź na:

 EuropejskiSzlakMegalitów-Polska

W dolinie łupawskich megalitów

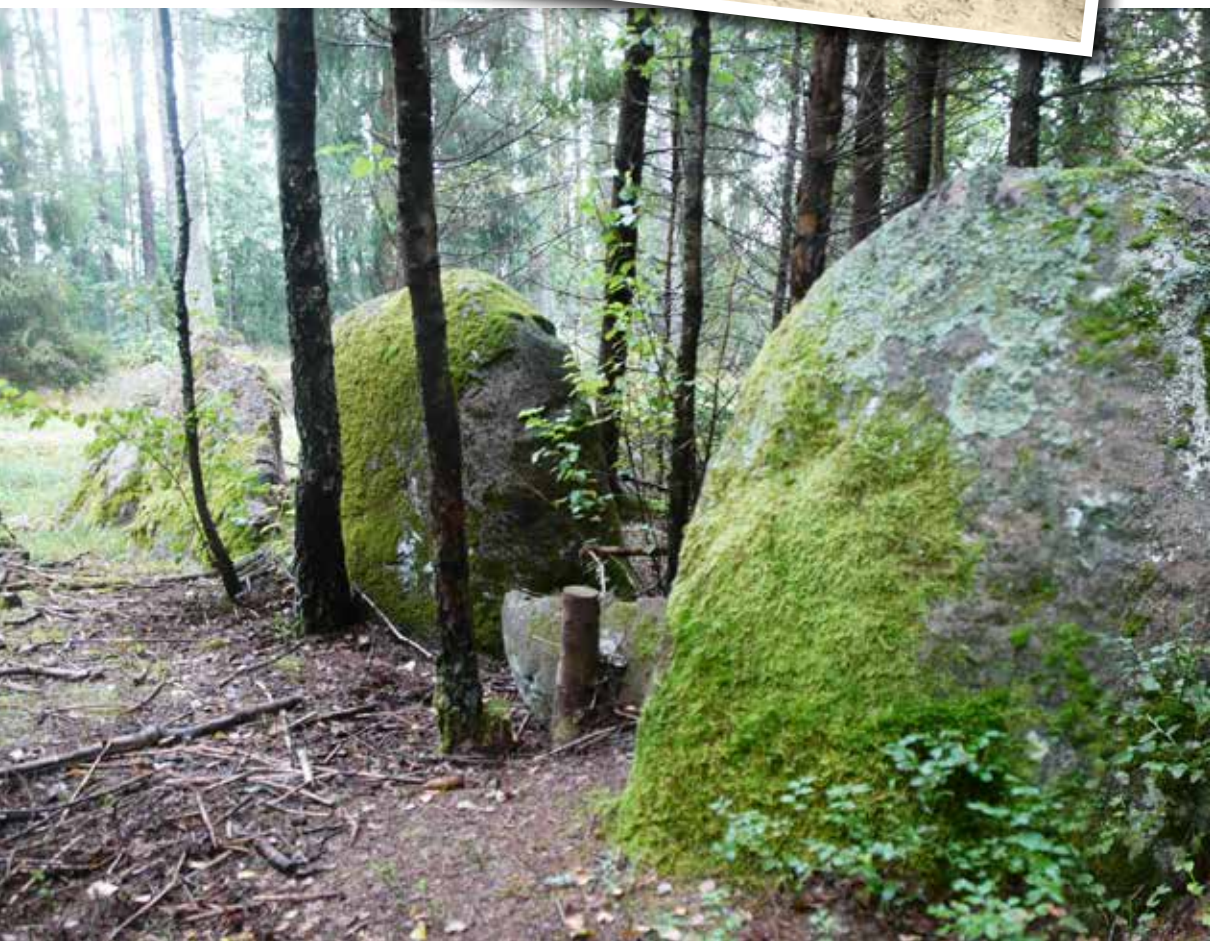
Megaliths of the Łupawa Valley

Europejski Szlak Megalitów – Polska

Daniel Sukniewicz

Gmina Potęgowo 2017

W dolinie łupawskich megalitów

Na środkowym Pomorzu między Słupskiem a Lęborkiem, nad malowniczą rzeką Łupawą, w miejscowości Łupawa położonej w gminie Potęgowo zachowały się niezwykle konstrukcje sprzed ponad 5000 lat. Zbudowano je z wielkich głazów, nieraz wyższych od człowieka, o wadze wielu ton. To megality, budowle starsze od egipskich piramid. Wznoszono je w całej Europie, a najsłynniejszą konstrukcją jest Stonehenge w Anglii.

Nad Łupawą zachowało się największe skupisko grobowców megalitycznych na ziemiach dzisiejszej Polski. Niegdyś uważano, że wzniesli je giganci i nadano im nazwę „łóża olbrzymów”. Zapraszam nad malowniczą rzekę Łupawę, do ważnego miejsca na Europejskim Szlaku Megalitów. Pradawne budowle ukryte w gęstych lasach i okryte tajemnicą czekają na swoich odkrywców.

Dawid Litwin
Wójt gminy Potęgowo

Megaliths of the Łupawa Valley

In central Pomerania between Słupsk and Lębork, by the picturesque Łupawa river, near Łupawa village located in the commune of Potęgowo, unusual structures from over 5,000 years old have been preserved. They were erected from large, weighty boulders, sometimes taller than humans. These are the megaliths, constructions older than the Egyptian pyramids, which were erected all over Europe, and of which the most famous one is Stonehenge.

The largest cluster of megalithic tombs in Polish lands has survived by Łupawa. Once they were thought to have been erected by giants and given the name “giants bed”.

I invite you to a trip down to the picturesque Łupawa River, an important place on the European Megalith Route. Ancient constructs hidden in dense forests and covered with mystery await their explorers.

Dawid Litwin
Mayor of Potęgowo

Na Europejskim Szlaku Megalitów

On the European Megalith Route

Stonehenge (Anglia) – najsłynniejsza budowla megalityczna na świecie (2700–1500 p.n.e.)
Stonehenge (England) – most famous megalithic structure in the world (2700–1500 B.C.)

Carnac – dolmeny, grobowce korytarzowe i menhiry –
ponad 3000 wielkich głazów (4500–3300 p.n.e.)
Carnac – dolmens, passage tombs and menhirs –
over 3000 giant boulders (4500–3300 BC)

© Maximilian Effgen – Fotolia.com

© Fotolyse – Fotolia.com

Łupawa (Polska) – 33 grobowce megalityczne, tzw. „łóża olbrzymów”, największy ma 56 m długości (ok. 3700–3100 p.n.e.)
Łupawa (Polska) – 33 megalithic tombs, so called: „giants' beds”, the largest one is 56 m long (3700–3100 BC)

Megality w dolinie Łupawy wśród najbardziej wyjątkowych budowli Europy

Krąg kamienny w Stonehenge w południowej Anglii to najśłynniejsza budowla megalityczna na świecie, jednak nie jedyna. W Europie zachowało się kilkadziesiąt tysięcy konstrukcji wykonanych z wielkich głazów przed tysiącami lat – wśród nich grobowce megalityczne nad Łupawą.

W Polsce największe skupisko zachowanych megalitów znajduje się w dolinie Łupawy. Wzniesiono tu 33, zaś w najbliższej okolicy kolejnych 15 kamiennych grobowców. Do ich wykonania zużyto niewiele mniej kamieni, niż wykorzystano do budowy najbardziej monumentalnej alei na świecie – składającej się z 3000 menhirów alei w Carnac we Francji.

Megalityczny prąd kulturowy łączy całą Europę

Przed kilkoma tysiącami lat mieszkańców prawie całej Europy połączył jeden prąd kulturowy, a zapewne też wspólna religia. Z wielkich głazów zaczęli wznosić budowle, które przetrwały do dziś. Wielki kamienny krąg w Stonehenge w Anglii, monumentalna aleja menhirów w Carnac we Francji, megalityczne wieże nuragi na Sardynii, gigantyczne dolmeny w Hiszpanii, budzące podziw świątynie ku czci Wielkiej Bogini w Tarxien na Malcie czy słynny grobowiec korytarzowy w Newgrange w Irlandii, a także dziesiątki tysięcy kamiennych grobowców – to właśnie megality, najstarsze zachowane w krajo-
brazie zabytki na naszym kontynencie, świadectwo wierzeń i obyczajów ludzi, którzy zamieszkiwali Europę pod koniec epoki kamienia.

Nazwa megalit została zaczerpnięta z języka greckiego i oznacza 'wielki kamień' – od *megas* (wielki) i *lithos* (kamień). Kolebką megalitów było wybrzeże Oceanu Atlantyckiego. 6000 lat temu ludzie zaczęli budować grobowce: najpierw bezkomorowe, później zaś komorowe i korytarzowe. Te konstrukcje wznoszono na Wyspach Brytyjskich, w zachodniej Francji, w północnych Niemczech, południowej Skandynawii oraz na ziemiach obecnej Polski. Archeolodzy odkrywają je na Pomorzu Zachodnim i Środkowym, na Kujawach, w Wielkopolsce, a nawet na południu kraju – tam wyróżniały się konstrukcją, bowiem ich ściany były nie z kamienia, a z... drewnianych bali.

Megality wznoszone na ziemiach dzisiejszej Polski, którym ze względu na miejsce pierwszego odkrycia nadano nazwę grobowców kujawskich, są uznawane za tzw. grobowce bezkomorowe. Mimo że nie-

raz osiągały długość przeszło 100 m, ich zewnętrzne ściany były wykonane z głazów niejednokrotnie wyższych od człowieka i posiadały nasypy ziemne wysokie na kilka metrów, to zmarli złożeni wewnątrz grobowców spoczywali zazwyczaj w prostych jamach wykopanych w ziemi i otoczonych kamieniami, nie zaś wewnątrz równie monumentalnych jak sam grobowiec kamiennych komorach.

Megality z doliny Łupawy wyróżniają się spośród innych megalitów z terenu Polski

Megality odkryte w dolinie Łupawy różnią się znacznie od grobowców kujawskich. Wykazują większe związki z innymi megalitami odkrytymi na terenie Pomorza Zachodniego, m.in. w Dolicach i Karsku, oraz z grobowcami z terenu północnych Niemiec. Zmarli byli chowani nie tylko w jamach wykopanych w ziemi. Wewnątrz grobowców odkryto kamienne skrzynie wykonane z wielkich głazów, znane są też grobowce korytarzowe, których na Kujawach nie ma, a które wykazują silniejsze związki z megalitami z terenu północnych Niemiec niż z innymi grobowcami

Choć megality z ziem polskich są uznawane za grobowce bezkomorowe, to czasami, jak nad Łupawą, zmarli spoczywali w kamiennych skrzyniach lub jak w Słonowicach (k. Kazimierza Wielkiego, woj. świętokrzyskie) w komorach, choć nie z wielkich głazów.

Although megaliths from Polish territories are considered to be chamberless tombs, sometimes, just like by Łupawa, the dead rested in stone cists or, as in Słonowice (near Kazimierz Wielki, Świętokrzyskie province), in stone... chambers.

z ziem dzisiejszej Polski. Wnętrze grobowców było czasami dzielone na części, zaś ich nasyp w dużej mierze składał się z kamieni, którymi wypełniano wnętrze budowli, nim została przysypana ziemia. W megalitach odkrytych nad Łupawą nie znaleziono także śladów drewnianych budowli kultowych, które znajdowały się niegdyś we wnętrzach grobowców kujawskich.

Megality znad Łupawy są krótsze niż te znane z terenu Kujaw. Najdłuższy ma 56 m, zaś najkrótszy 9 m. Różni je też orientacja względem stron świata. Zazwyczaj grobowce na ziemiach polskich miały czoła zwrócone ku wschodowi, zwężały się zaś ku zachodowi. Nad Łupawą prawie każdy z megalitów jest usytuowany w innym kierunku.

Tajemnica kształtu grobowców

Grobowce budowane nad Łupawą różnił też od grobowców kujawskich sam kształt. Te z terenu

Kujaw przypominały wydłużony trójkąt wklęsnięty do środka, natomiast megality wznoszone nad Łupawą miały formę trapezu, czasami zbliżonego do prostokąta.

Zdaniem archeologów wielki grobowiec w kształcie zwężającego się i obniżającego się ku końcowi trapezu lub wydłużonego trójkąta mógł wyznaczać drogę, którą zmarły miał przejść, by po śmierci odrodzić się w świecie przodków.

Według innej teorii megality miały naśladować albo długie domy, w których za życia mieszkali ich budowniczy, albo jeszcze dłuższe domy zamieszkiwane przez pierwszych rolników, którzy przybyli do Europy Środkowej z południa kontynentu. Nad Łupawą budowano domy na planie trapezu, o kształcie prawie identycznym jak plan grobowców. Czyżby odkrycia w Łupawie wyjaśniały wątpliwości co do pochodzenia kształtu wielkich grobowców megalitycznych?

W centrum obszaru zamieszkanego przez budowniczych megalitów znajdują się dwa skupiska grobowców. Obszar ten otaczają inne konstrukcje, które mogły odgrywać rolę słupów granicznych.

In the center of the area inhabited by megalith builders there are two aggregations of tombs. This area is surrounded by others – which could serve as border posts.

Megalityczne strażnice znad Łupawy

Grobowce znad Łupawy bardzo często były wznoszone w miejscach z natury widocznych, co jeszcze podkreślało ich monumentalizm. To położenie mogło być ważne ze względu na dodatkową funkcję, jaką pełniły.

Być może niektóre z nich były nie tylko grobowcami, lecz także słupami granicznymi, które strzegły dostępu do terytorium zamieszkanego przez ich budowniczych.

W dolinie Łupawy w dwóch dużych skupiskach, które wyznaczają centrum obszaru zamieszkanego przez twórców megalitów, znajdują się 33 wielkie grobowce. Jednak w odległości kilkunastu kilometrów od tych dwóch skupisk odkryto pojedyncze megality, które otaczają obszar o kształcie wielkiej elipsy i powierzchni ponad 500 km². Część z nich, usytuowana na miejscach dobrze wyeksponowanych, była niczym strażnice strzegące dostępu do wnętrza kraju. Inne „słupy graniczne” stały wzdłuż traktów komunikacyjnych, wyznaczając linię graniczną, której intruz nie powinien przekraczać, by nie narazić się budowniczym megalitów.

Megaliths in the Łupawa valley are among the most unique ones in Europe

In Europe, tens of thousands of constructions made of large boulders thousands years ago have been preserved, including megalithic tombs by Łupawa.

In Łupawa Valley there is the largest concentration of megaliths in Poland. 33 were erected here, and another 15 stone tombs in its nearby area. A little less stones were used to make them, than to build the most monumental avenue in the world – 3,000 menhirs in Carnac, France.

At the end of the Stone Age, inhabitants from almost all of Europe was joined by a common cultural trend, and probably a common religion. From large boulders they began to build constructions such as the stone circle in Stonehenge, a monumental menhir alley in Carnac in France, megalithic towers – nuraghes in Sardinia, temples in Tarxien in Malta, or the famous Newgrange passage tomb, as well as thousands of dolmens and tombs that have survived to this very day. These are the megaliths – the oldest monuments preserved in the landscape of our continent.

Monumentalizmu megalitom dodawały nasypy. Tak wyglądają dziś najbardziej znane grobowce kujawskie w Wietrzychowicach. Niegdyś megality znad Łupawy posiadały równie wysokie nasypy.

Barrows added monumentalism to the megaliths - this is what the most-known Tombs of Kuyavia in Wietrzychowice look like today. In the past, megaliths by Łupawa had equally high barrows.

The name “Megalith” comes from Greek and means “great stone”. Megalith’s homeland was the coast of Atlantic Ocean. 6000 years ago, monumental tombs began to be erected. First chamberless, then with chambers and passages. They were built on British Isles, in western France, northern Germany and on the Polish ground – where archaeologists discovered them in eastern and central Pomerania, Kuyavia, Wielkopolska and even in the southern part of Poland, where they stood out with their construction – instead of stones, their walls were made of wooden palisades.

Megaliths erected on Polish soil, which, due to the place where they have been discovered first, were given the name “Tombs of Kuyavia”, are considered to be so-called chamberless tombs. Although sometimes they are over 100 meters long and made of boulders larger than a man, they usually did not contain an equally spectacular burial chamber inside.

Megaliths discovered in the Łupawa Valley are different from the “Tombs of Kuyavia”. Stone cists made of large boulders have been found inside, and there are also passage tombs, which have not been discovered in Kuyavia. They show resemblance to megalithic tombs from northern Germany, called “Hünenbett”, which means “giants bed”. Megaliths erected by Łupawa are shorter than those known from Kuyavia, unusual orientation towards the cardinal directions in what differences them, as well as the lack of a wooden passage that entered the interior and also their shape. They have a trapezium form, sometimes even similar to a rectangle. It is likely that such a shape imitated the long houses in which those who rested used to live, or even longer houses which were inhabited by the first farmers that came from the south to Central Europe. Some of them could have been more than tombs. The ones erected in a places that were distant from the settlement dwelled by the builders of megaliths, but in a clear sight because of the landform, could have been used as border posts.

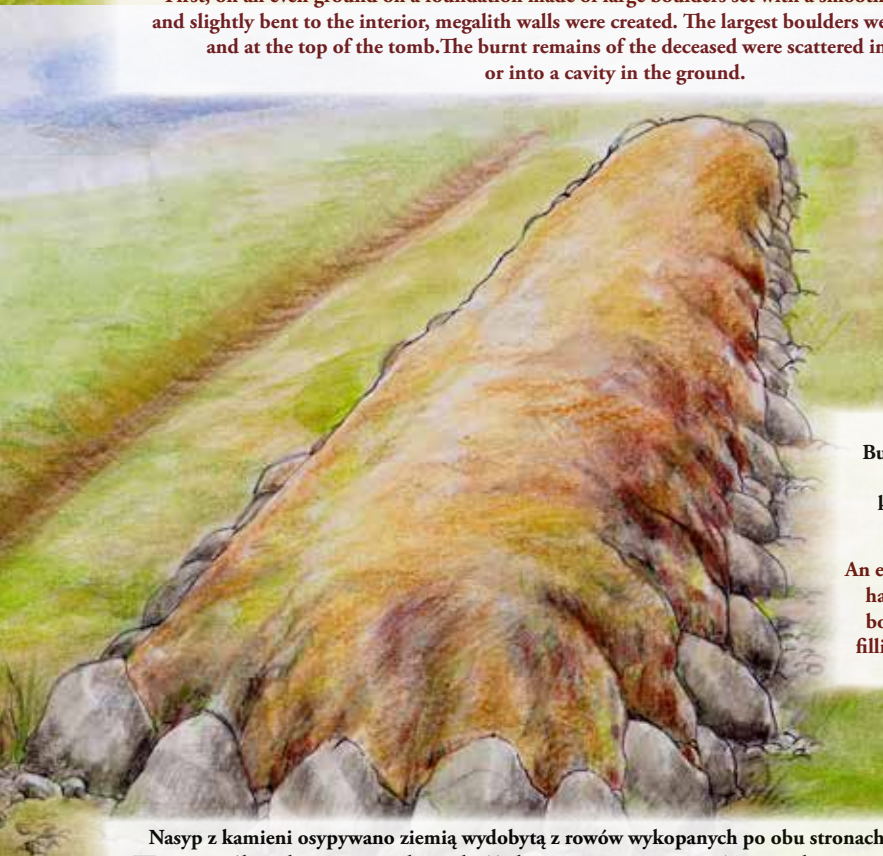
Jak wznoszono megality nad Łupawą

How the megaliths of the Łupawa valley were built

Najpierw na równym terenie na fundamencie z otoczaków, dużych głazów ustawionych gładszą ścianą na zewnątrz i lekko pochylonych do wnętrza, tworzących ściany megalitu. Największe głazy układano w czole i przy wierzchołku grobowca. Spalone szczątki zmarłego rozsypano wewnątrz kamiennej skrzynki lub do jamy wykopanej w ziemi.

First, on an even ground on a foundation made of large boulders set with a smoother side to the outside and slightly bent to the interior, megalith walls were created. The largest boulders were laid in the forehead and at the top of the tomb. The burnt remains of the deceased were scattered inside a stone box or into a cavity in the ground.

Budowano kamienny nasyp wysoki na ok. 0,5 m, który wypełniał wnętrze grobowca.

An embankment high for about half a meter was built from boulders and stone paving, filling the inside of the tomb.

Nasyp z kamieni osypywano ziemią wydobytą z rowów wykopanych po obu stronach kamiennej obstawy. W ten sposób grobowiec osiągał wysokość ok. 3 m w najwyższej części, w czole, oraz prawie 2 m przy końcu.

Soil excavated from ditches on both sides of the stone casing has been put on the stone embankment. Because of this, the tomb reached a height of about 3 meters in its highest part at the front, and almost 2 meters at the end.

Przez tysiąc lat nad Łupawą

Dawni mieszkańcy Europy byli przekonani, że megality były dziełem gigantów, którzy wzniesli je dla swoich królów. Dlatego też długie grobowce wykonane z wielkich głazów nazywali „łożami olbrzymów”.

Irlandzka legenda mówi, że gdy św. Patryk odnalazł jeden z wielkich kamiennych grobowców, jego towarzysze zakrzyknęli: „Nie wierzymy w taką sprawę, żeby na świecie żył tak wielki mąż”. Na co święty odparł: „Jeżeli chcecie, ujrzycie go”. Po jego słowach kamienie się rozsunęły i oczom niedowiarków ukazał się powstający z grobu gigant.

Jednak archeolodzy w megalitach nie odkryli szczątków olbrzymów

Gdy zdjęli nasypy z megalitów nad Łupawą, pod wypełniającym ich wnętrze brukiem kamiennym odkryli płytkie jamy, niekiedy też kamienne skrzynie, a w ich wnętrzach przepalone kości. Jedne należały do 40-letniej kobiety, inne do dziecka, w wielu zaś grobach kości nie zachowały się lub były zbyt rozdrobnione, by na ich podstawie można było powiedzieć, kto spoczął w tych grobach. Nie były to jednak szczątki gigantów, ale kości zwykłych śmiertelników. Archeolodzy odkryli za to niezwykle ob-

rzątek pogrzebowy. Ciałopalenie w tamtych czasach było rzadkością, a do grobowców megalitycznych zazwyczaj składano ciała zmarłych. Budowniczy megalitów znad Łupawy nie byli gigantami, ale hołdowali innym zwyczajom niż ówczesni mieszkańcy ziem dzisiejszej Polski. Mimo to jedni i drudzy wznosili megality, a także mieli podobną kulturę materialną, której archeolodzy nadali nazwę kultury pucharów lejkowatych – od najczęściej znajdowanych naczyń glinianych.

Przybyśże znad dolnej Łaby

Twórcy megalitów przybyli nad Łupawę aż znad dolnej Łaby, z okolic dzisiejszego Hamburga, w poszukiwaniu dogodnego miejsca, gdzie mogliby zamieszkać. Byli rolnikami – zapewne potomkami pierwszych rolników, którzy do Europy Środkowej dotarli z południa kontynentu. Być może wśród ich przodków byli też myśliwi, którzy jeszcze niedawno wędrowali przez puszcze Europy Środkowej, szukając na piaszczystych łąkach nad brzegami rzek miejsc, w których mogliby założyć sezonowe obozowiska, by stamtąd polować i pożyłkować plody lasu.

Budowy grobowców z wielkich głazów nauczyli się tam, gdzie mieszkali ich przodkowie, czyli nad dolną Łabą. Stamtąd też przywieźli nad Łupawę ciałopalny obrządek pogrzebowy, a także własną technikę wytwarzania naczyń glinianych – dodawali do gliny grubą domieszkę tłuczni mineralnego. Wytwarzali też naczynia, których kształt praktycznie nie zmienił się przez wieki – były to głównie puchary lejkowate ozdobiane pionowymi żłobkami.

Dlaczego Łupawa?

Wędrując na wschód, minęli wiele dolin rzecznych, przez które płynęły wartkie i kręte rzeki. Dlaczego osiedlili się akurat nad Łupawą? Jak mówi badacz megalitów znad Łupawy prof. Jacek Wierzbicki z Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu: „Łupawa to ostatnia rzeka o takim charakterze, płynąca przez dolinę o stromych stokach, otoczona lasem. Następna na wschodzie Łeba jest już zupełnie inna, płynie przez szeroką, otwartą dolinę”.

Puchar lejkowaty – najbardziej charakterystyczne naczynie wytwarzane przez budowniczych megalitów znad Łupawy, o równie charakterystycznym dla nich ornamentcie w postaci pionowego żłobkowania.

A funnel beaker – the most characteristic vessel produced by the builders of megaliths of the Łupawa Valley, with a typical ornament in the form of vertical grooving.

Może o wyborze Łupawy zdecydował też inny czynnik. Być może przybył znad dolnej Łaby szukali miejsca niezamieszkanego, do którego nie dotarli wcześniej inni rolnicy. Może pragnęli osiedlić się w dziewiczym kraju, w którym mogliby stworzyć świat według swoich zasad i praw, zbudować własną kulturę, odrębną od społeczności, z której się wywodzili? Osiedlając się nad Łupawą stali się tu prekursorami rolnictwa. Ich sąsiedzi nadal zdobywali pożywienie, polując, łowiąc ryby i zbierając płody lasu. Być może, żeby się od nich odseparować, na granicach swojego terytorium wzniesli, niczym słupy graniczne, megalityczne grobowce.

Wielka osada nad Łupawą

Niedaleko grobowców leżących na północ od miejscowości Łupawa archeolodzy odkryli osadę, w której mieszkali budowniczowie megalitów. Osada była zamieszkała przez 1000 lat. Założono ją, zanim nad Łupawą stanął pierwszy megalit. Była zamieszkała w czasach, gdy wznoszono monumentalne grobowce (od ok. 3700 r. do 3100 r. p.n.e.), a także wtedy, gdy przestano je już konstruować i zmarli byli chowani w zwykłych jamach wykopanych w ziemi, często przy megalitach. Być może kultura tych budowniczych przetrwała tu aż do początku II tys. p.n.e., gdy zaczęła się nowa epoka i ludzie nauczyli się stosować pierwszy metal – brąz.

Z twardszych kamieni twórcy megalitów wykonywali między innymi rozcieracze.

Out of harder stones, megalithic builders were making e.g. grinders.

Osada miała powierzchnię 16 ha. W porównaniu z małymi osadami, jakie zwykle były zakładane na ziemiach dzisiejszej Polski, była niczym wielka aglomeracja miejska. Na jej terenie archeolodzy odkryli tysiące zwęglonych ziaren pszenicy, co świadczy o intensywnej uprawie ziemi w czasach, gdy powstała największa liczba grobowców megalitycznych, a zatem o znacznej liczbie mieszkańców osady.

Budowniczowie megalitów mieszkali w domach o długości 12–14 m, wzniesionych na planie trapezu.

Byli ludem epoki kamienia. Z krzemienia wykonywali ostrza, które wkładali w drewniane oprawy, tak przygotowanych narzędzi używali jako noży, sierpów, dłut, rylców... Z rogu wykonywali narzędzia rolnicze – kopaczki, z kształtu przypominające siekiery, którymi spulchniali ziemię. Zнали też miedź, używali jej jednak sporadycznie. Wykonywali z niej sztylety, siekiery i figurki.

Zapewne umieli orać pola. Archeolodzy natrafili na ślady orki tuż przy grobowcach megalitycznych leżących na północ od miejscowości Łupawa (st. Łupawa 15). Twórcy megalitów umieli też zaprząć do pracy zwierzęta i tym sposobem transportować ciężkie kamienie na miejsce budowy grobowca. Prawdopodobnie znali czterokołowy wóz i być może zaczęli używać go wcześniej niż mieszkańcy Mezopotamii.

Sachsenwald – kolebka budowniczych megalitów znad Łupawy?

W rejonie dolnej Łaby, w południowym Holsztynie w Sachsenwald, znajduje się duże skupisko grobowców megalitycznych, które pod względem wyglądu oraz sposobów konstrukcji przypominają te znane z doliny Łupawy.

Tam też archeolodzy napotykały ślady stosowania ciepłopalenia w grobowcach, a znajdowane pułchary lejkowate wydają się być podobne do tych z doliny Łupawy.

Najważniejsze jest jednak to, że grobowce w Sachsenwald wydają się starsze niż te w dolinie Łupawy, co jest argumentem przemawiającym za tym, że właśnie stamtąd przybyli budowniczowie megalitów, przynosząc na Pomorze Środkowe nie tylko umiejętność wznoszenia monumentalnych konstrukcji, ale i znajomość rolnictwa.

Through thousand years by Łupawa river

Former Europeans were convinced that megaliths were the work of giants who erected them for their kings. Therefore, the long tombs made of large boulders were called "giants beds".

In the megaliths, archaeologists did not discover the remains of giants. When they removed the earthenworks, they discovered shallow cavities under the stone paving that filled the interior and, sometimes, stone cists with burnt bones inside. However, these were not the remains of giants but bones of ordinary mortals. Archaeologists have found an unusual funeral rite – cremation. The builders of megaliths from Łupawa were not giants, but their habits were different from the habits of other inhabitants of Polish lands.

The builders of megaliths came over Łupawa all the way from the Lower Elbe, from around Hamburg, looking for a convenient place to live. Sachsenwald, where there is a large concentration of me-

galithic tombs that resemble those known from the Łupawa Valley in the way they were constructed and with their shape, is considered by archeologists as their homeland. They were farmers – probably descendants of the first farmers who came to Central Europe from the south of the continent. They learned to construct tombs by using big boulders where their ancestors lived – by the Lower Elbe. From there, they also brought to Łupawa a funeral rite, as well as their own technique of making earthenware vessels – to clay they added a thick admixture of mineral stone. They also produced vessels in a shape that has remained unchanged for centuries – they were mainly funnel beakers decorated with vertical nurseries.

Near the tombs located northerly from Łupawa, archaeologists discovered their settlement. It has been founded before the first megalith was erected by Łupawa and was inhabited for 1000 years. It had a size of 16 ha. In comparison with small settlements usually found in Poland, it was like a big urban agglomeration. The builders of megaliths lived in houses built on a trapezoidal plan, which were about 12-14 meters long. They were people of the Stone Age. They made blades of stone, which they put into wooden frames and used as knives, sickles, chisels and styluses. Out of horns they made agricultural tools – diggers shaped like axes, which they scarred the ground with. They also knew copper. However, they used it sporadically, to make daggers, axes and small figures.

They probably knew how to plow fields. Archaeologists found the traces of tillage next to the northern aggregation of megalithic tombs by Łupawa (Łupawa 15). They were able to harness animals into hard work and in this way drag heavy stones to the place where the tomb was constructed. They also probably knew a four-wheeled car and perhaps began to use it earlier than the inhabitants of Mesopotamia.

Przez wieki zmieniała się moda, puchary uzyskiwały nowe kształty i odmienną dekorację. Obok ornamentu składającego się ze żłobków pojawia się motyw zygzaka.

Over centuries the fashion has changed, beakers gained new shapes and different embellishments. Next to the vertical grooving, a zigzag theme appears.

Kalendarium odkryć

Time line of discoveries

1970 – Ekspedycja archeologiczna pod kierownictwem Dobrochny Jankowskiej sondażami na terenie osady w Poganicach rozpoczyna badania w dolinie Łupawy.

1970 – The archaeological expedition led by Dobrochna Jankowska begins surveys in the Łupawa valley in the area of the settlement in Poganice.

1971–1978 – Archeolodzy odkrywają, badają i rekonstruują 6 megalitów znajdujących się w lasach między Łupawą a Poganicami.

1971–1978 – Archaeologists discover, examine and reconstruct 6 megaliths located in the forests between Łupawa and Potęgowo.

1978–1983 – Ekspedycja Łupawska prowadzi wykopaliska na wschód od Łupawy, gdzie w lasach odkrywa kolejne 17 megalitów (stanowiska 2 i 2A i 27)

1978–1983 – The expedition runs excavations on the east of Łupawa. They discover another 17 megaliths in the forests (stands 2 and 2A and 27).

1986–1991 – Po zakończeniu wykopalisk Jacek Wierzbicki kontynuuje badania osady w Poganicach.

1986–1991 – After the excavation, Jacek Wierzbicki continues research of the settlement in Poganice.

Tajemnicze kamienie ukryte w lesie

Choć archeolodzy zdawali sobie sprawę, że w lasach między Łupawą a Poganicami mogły zachować się megality, bo wzmiankowali o nich jeszcze badacze niemieccy, to odkryli je dopiero podczas przypadkowej wędrówki przez las.

W 1963 r. ekipa archeologów i studentów z Katedry Archeologii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu wykonała pierwsze badania sondażowe na terenie osady kultury pucharów lejkowatych, która – jak się później okazało – była osadą zamieszkaną przez budowniczych megalitów.

Ekspedycja Łupawska odkrywa pierwsze trzy megality

Wśród studentów była Dobrochna Jankowska, która siedem lat później, jako szefowa Ekspedycji Łupawskiej, rozpoczęła tutaj wykopaliska. W trakcie prac badawczych prowadzonych od 1970 r. archeolodzy natrafili w pobliżu osady na regularnie ustawione głazy wystające spod rozmytego nasypu. Rok później ruszyły badania stanowiska, któremu nadano nazwę Łupawa nr 15.

Konstrukcja wyglądała jak jeden duży, lecz zniszczony megalit. Jednak po zdjęciu ziemi badaczy czekała niespodzianka – pod nasypem odkryli nie tylko trzy megality, które znacznie różniły się od grobowców

kujawskich, ale także późniejsze od nich o 2000 lat kurhany kultury łużyckiej oraz groby skrzynkowe kultury pomorskiej. Prace wykopaliskowe trwały dwa lata, w trzecim roku rozpoczęto rekonstrukcję.

„Po raz pierwszy przyjechałem jako student w 1973 roku – wspomina archeolog Krzysztof Gorczyca – i wziąłem udział w rekonstruowaniu megalitów. To była prawdziwa archeologia doświadczalna. Bez ciężkiego sprzętu, tylko siłą mięśni odtworzyliśmy wszystkie grobowce. Pamiętam, jak konserwator zabytków z Koszalina, Franciszek Lachowicz, uznał, że w czole grobowca ułożyliśmy zbyt małe kamienie. Trzeba było przyciągnąć większe z pola...”.

Sześć nowych megalitów odkryto w leśnej gęstwinie

Po zakończeniu badań trzech pierwszych megalitów Ekspedycja Łupawska odkryła kolejnych sześć w głębi lasu. Nowemu stanowisku nadano numer 18. Grobowce były dłuższe niż poprzednie, a położenie w głębi lasu było dodatkowym utrudnieniem. Archeolodzy musieli radzić sobie z drzewami, korzeniami i żmudnie, warstwa po warstwie, odsłaniać wnętrza budowli.

„Na wykopaliskach pracowała głównie młodzież z Łupawy i okolicznych wsi – opowiada Krzysztof Gorczyca. – Dorosli byli zajęci w tym czasie pracą przy żniwach, a poza tym kwota, którą płaciliśmy za pracę na wykopaliskach, 7 zł za godzinę, nie była wystarczającą zachętą, by porzucili żniwa i przyszli pracować na wykopie. Dla młodzieży był to natomiast atrakcyjny zarobek, a chłopcy nawykli do pracy w polu świetnie radzili sobie na wykopaliskach”.

W 1977 r. Ekspedycja Łupawska zakończyła wykopaliska megalitów znajdujących się w dwóch skupiskach koło osady. Kierująca pracami Dobrochna Jankowska przygotowywała się do przeniesienia badań do nieznanych jeszcze grobowców, które znajdowały się w lasach na wschód od miejscowości Łupawa. Jesienią do Łupawy przyjechał świeżo upieczony student, który – jak się miało okazać – większość życia zawodowego poświęcił łupawskim megalitom.

Do rekonstrukcji archeolodzy, podobnie jak niegdyś budowniczym megalitów, musieli ściągać kamienie z okolicznych pól.

For reconstruction, archaeologists, just like once the builders of megaliths, had to drag stones from the surrounding fields.

Jacek Wierzbicki rozpoczyna badania w Łupawie

„Moją pasją w młodości były kultury mezoamerykańskie – Majowie, Aztekowie, Toltekowie, i to chciałem studiować. Jednak w trzy tygodnie po rozpoczęciu studiów pojechałem na badania powierzchniowe do Łupawy. Od kiedy pojechałem tam po raz pierwszy, wsiąknęłam na stałe” – opowiada prof. Jacek Wierzbicki, który od 1978 r. przez pięć kolejnych lat brał udział w wykopaliskach wszystkich grobowców megalitycznych odkrytych na wschód od Łupawy, a którym archeolodzy nadali nazwy Łupawa 2, Łupawa 2A i Łupawa 27.

„Zakochałem się w Łupawie. Megality, które odkrywaliśmy w lasach, stały się moją pasją. Były dla nas niczym odkrywanie dawnych cywilizacji, ludzi,

Jednym z najnowszych odkryć nad rzeką Łupawą jest megalit komorowy. Był zapewne jednym z tych, które tworzyły zewnętrzny pierścień wokół terenu zamieszkanego przez budowniczych megalitów.

One of the latest discoveries by the Łupawa river is the chambered tomb. It was probably one of those that formed the outer ring around the area inhabited by the megalith builders.

którzy mieszkali tu dawno temu i stworzyli coś wyjątkowego. Spędzałem każde lato na wykopaliskach, a także jeździłem każdego roku na badania jesienne i wiosenne. Przez dwa miesiące, które spędzaliśmy w lasach nad Łupawą, byliśmy odizolowani od świata. Żyliśmy rytmem wioski i jej mieszkańców. Jedyny kontakt ze światem zapewniał nam telefon na poczcie w Łupawie. Jednak nie mieliśmy po co z niego korzystać, skoro nasi rodzice... nie mieli telefonów” – opowiada prof. Wierzbicki.

Choć w 1983 r. archeolodzy zakończyli wykopaliska megalitów, to jeszcze do 1991 r. Ekspedycja Łupawska, od 1986 r. już pod kierownictwem Jacka Wierzbickiego, prowadziła badania osady, dzięki czemu poznano, jak żyli budowniczy megalitów.

„Łupawa na zawsze pozostanie w moim sercu. Tu zacząłem uczyć się archeologii, tu prowadziłem pierwsze samodzielne wykopaliska” – podsumowuje prof. Wierzbicki.

Poszukiwania megalitów trwają nadal

Choć od zakończenia wykopalisk w dolinie Łupawy minęło już ponad ćwierć wieku, miejscowe lasy nadal kryją tajemnice. Dzięki dociekliwości, przeszukiwaniu archiwów oraz wykorzystaniu możliwości, jakie daje technologia numerycznego modelu terenu, która pokazuje rzeźbę terenu i pozwala zobaczyć nasypy megalitów tam, gdzie lasy mają tak gęste posycie, że ciężko byłoby nawet wejść, pasjonaci i archeolodzy odnaleźli nieznane wcześniej grobowce megalityczne, wśród nich kolejny grobowiec komorowy.

„W przedwojennych niemieckich źródłach znalazłem informację, że w lesie znajduje się grobowiec ze *Stein Kiste*, kamienną skrzynią” – opowiada Tomasz Wiktorzak, który od czterech lat odnajduje w nadłupawskich lasach nieznane dotąd nauce grobowce.

„Gdy go znalazłem, zacząłem szukać innych. Przeglądałem się ukształtowaniu terenu i wypatrzyłem nasyp, który okazał się megalitem z częściowo zachowaną obstawą kamienną. W jego wnętrzu zachowały się zapewne relikty grobowca komorowego. Byłby to trzeci zachowany do dziś taki obiekt znany z ziem polskich”.

Mysterious stones hidden among the forest

Although archaeologists realized that in the forests between Łupawa and Poganice megaliths might have been preserved, because German researchers mentioned it, they discovered accidentally them during wander through the forest.

In 1970, the team of archaeologists from the Archeology Department of the Adam Mickiewicz University in Poznań, on probation of Dobrochna Jankowska, started the excavations in the area of a settlement, that has been inhabited by the Funnel Beaker culture community. During these excavations, evenly placed boulders protruding from an earthwork have been found not far from the settlement. One year later research on the position, which was given the name Łupawa no. 15, was begun. Under the embankment, three megaliths were discovered, as well as 2000 years subsequent burial mounds of Lusatian culture and of stone cists of Pomeranian culture. Excavation lasted for two years, during the third year reconstruction started.

“For the first time I came here as a student in 1973 – recalls Krzysztof Gorczyca, an archeologist – and contributed in the reconstruction of megaliths. It was a real experimental archeology. Without heavy equipment, we recreated all the tombs with the strength of our muscles.”

After completing the research of the first three megaliths, the Łupawa Expedition discovered another six tombs deep in the forest. New site was given the number 18. Archaeologists had to deal with trees and roots to laboriously, layer by layer, reveal the interiors of megaliths.

„Czasami nocowaliśmy na wykopie. Mieliśmy tam barakowóz” – wspomina Krzysztof Gorczyca.

„Sometimes we spent the night at the excavation. We had a caravan there” – says Krzysztof Gorczyca.

“The excavations were mainly run by young people from Łupawa and the nearby villages – says Krzysztof Gorczyca – adults were busy during the harvest.”

In 1977, the Łupawa Expedition finished the excavations of megaliths located in two aggregations near the settlement and Dobrochna Jankowska was planning to transfer the research to unknown tombs that were located in the forests on eastern side of the village. In autumn, a recent graduate arrived to Łupawa. He devoted to it most of his professional life.

“Three weeks after my first academic year began, I came to Łupawa for the (...). Ever since I went there for the first time, I have been permanently immersed” – says Professor Jacek Wierzbicki who, for the next 5 years since 1978, contributed in the excavations of all megalithic tombs discovered east of Łupawa, to which were given the names Łupawa 2, Łupawa 2A and Łupawa 27.

“I spent every summer at the excavations” he says, “for two months we spent in the woods by Łupawa, we were isolated from the world. We lived in the rhythm of the village and its inhabitants.”

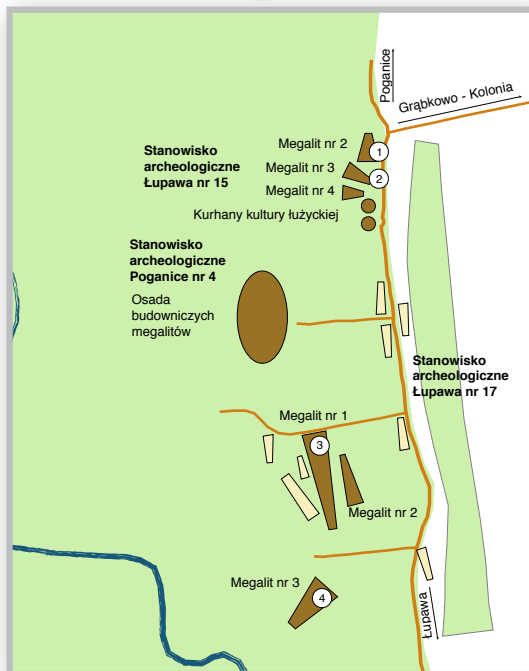
Although in 1983 archaeologists completed the excavations of megaliths, Łupawa Expedition lasted until 1991, since 1986 led by Jacek Wierzbicki. They continued the studies of the settlement, thanks to which the issue of how the megalith builders lived was inquired.

“Łupawa will always be in my heart” says Wierzbicki. “Here I started to accustom myself in archeology, here I conducted my first independent excavations”.

Although more than a quarter of a century has passed since the end of the excavations in the Łupawa Valley, the forests still guards many mysteries. Thanks to inquisitiveness, searching through the archives and using the possibilities offered by the numerical model, which shows the landform and allows you to see megalithic barrows where the forests are so dense, that it would be difficult to even enter, enthusiasts and archaeologists discover megalithic tombs, that were unknown so far. In 2017, Tomasz Wiktorzak discovered a chambered tomb, unique on Polish territory.

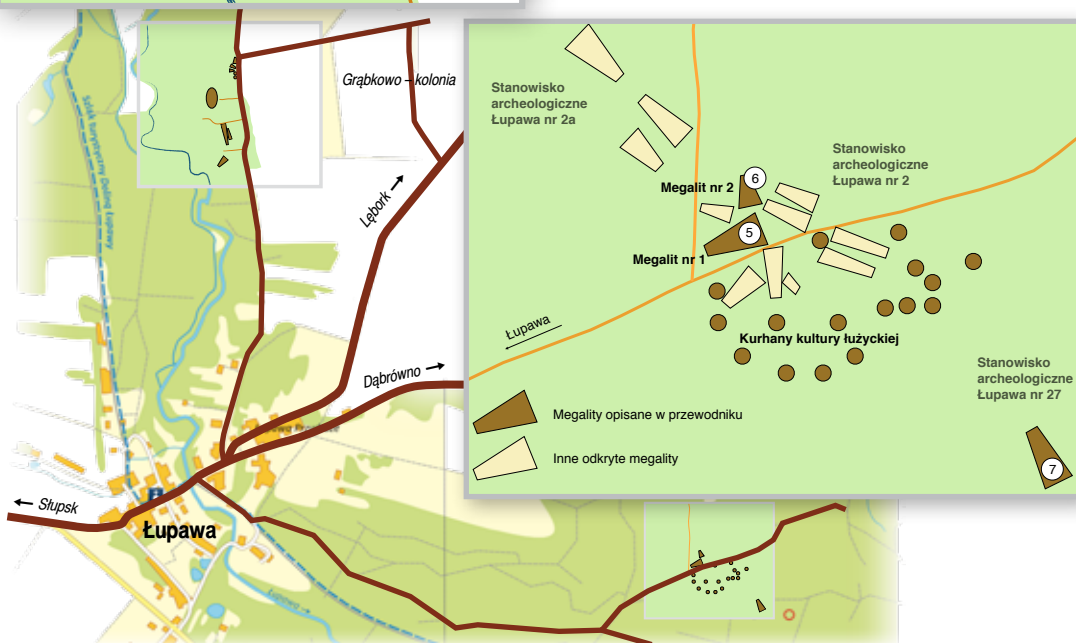
Megalithy w dolinie Łupawy

Megaliths of the Łupawa Valley

Liczące ponad 5000 lat, objęte ochroną konserwatorską, budowle wykonane z wielkich, porośniętych mchem głazów, ukryte wśród bujnego lasu, w otoczeniu pięknej przyrody i wijącej się bystrym nurtem rzeki, zachwycają o każdej porze roku. Każdy z megalitów kryje inne tajemnice.

More than a 5000 years old constructions, made of enormous, moss-covered boulders, hidden among the lush forest, surrounded by beautiful nature and winding river, delight at any time of the year. Each of them has its secrets.

W dolinie Łupawy archeolodzy odkryli 33 grobowce megalityczne. Znajdują się one w dwóch skupiskach.

Jedno położone jest na południe od miejscowości Łupawa, na tzw. Górze Megalitów, drugie leży niecałe 2 km na północ od wsi, przy polnej drodze prowadzącej do Poganic.

Archaeologists have discovered 33 megalithic tombs in the Łupawa Valley. They are gathered in two aggregations.

One of them is located to the east of Łupawa, on the so-called "Megalithic Mountain".

The other one – less than 2 km to the north of the village by the cart track leading to Poganice.

W północnym skupisku archeolodzy odkryli 16 grobowców oraz osadę budowniczych megalitów, która była zamieszkała przez ponad 1000 lat. Dziś w tym skupisku zachowanych, zbadanych, zrekonstruowanych i widocznych jest sześć kamiennych grobowców.

Pierwsze trzy wysunięte najbardziej na północ (w nomenklaturze archeologicznej: stanowisko Łupawa nr 15) i położone najbliżej dawnej osady znajdują się na skrzyżowaniu dróg polnych, z których jedna biegnie od strony Łupawy, druga zaś od strony wsi Grąbkowo-Kolonia. Znajduje się tu m.in. najstarszy grobowiec wzniesiony nad Łupawą ok. 3700 r. p.n.e. oraz najmniejszy megalit, jaki został zbudowany na ziemiach obecnej Polski – mający tylko 9 m długości. Bliżej wsi Łupawa i głębiej w lesie znajdują się trzy kolejne grobowce (stanowisko Łupawa nr 18), w tym najdłuższy grobowiec nad Łupawą – gigant o długości 56 m.

We wschodnim skupisku – na Górze Megalitów, do której najlepiej dotrzeć leśnymi drogami (najpierw drogą pożarową nr 2, a następnie skręcić w drogę pożarową nr 4), odkryto 17 grobowców. Warto tu zobaczyć trzy zachowane konstrukcje. Położony tuż przy drodze megalit wykonany z potężnych, wzbudających respekt głazów, leżący niedaleko od niego grobowiec z widocznym nasypem ziemnym oraz oddalony od nich, położony w środku lasu, górujący nad jarem, unikalny na ziemiach dzisiejszej Polski grobowiec korytarzowy. Idąc do tego grobowca, warto zwrócić uwagę na wielkie skupisko kurhanów, które należy łączyć z ludnością kultury łużyckiej sprzed 3000 lat.

Szczegółowe opisy grobowców na str. 18–31.

In the northern aggregation, archaeologists discovered 16 tombs and a settlement that has been inhabited by the megalithic builders for over a thousand years. Now there are 6 stone tombs within this aggregation that are fully preserved, examined, reconstructed and visible.

The first 3 located northerly (Łupawa no. 15) and in the in the shortest distance from the bygone settlement are at the crossroad of cart tracks, one of which runs from the Łupawa side and the other one from the Grąbkowo-Kolonia village. You can find here, among others, the oldest tomb raised over Łupawa – about 3700 BC and the smallest megalith raised in Poland – it is only 9 meters long. Closer to Łupawa and deeper in the forest are three more tombs (Łupawa no. 18), including the longest tomb by Łupawa – 56 meters of giant boulders.

In the eastern aggregation, on the “Megalithic Mountain” to which leads the forest road (Fire Road no. 2, then turn to the Fire Road no. 4) 17 tombs have been discovered. Nowadays only earthworks with single boulders resemble about most of them. Three preserved are worth seeing – megalith located right next to the road made of mighty, awe-inspiring boulders, a tomb with a visible earth embankment lying nearby and, in some distance from both of them, a passage tomb placed in the middle of the forest, towering over the ravine, unique in Polish territories. When going to the tomb, pay attention to a large group of kurgans, erected 3000 years ago by the people of the Lusatian culture.

Detailed descriptions of the tombs on pages 18 – 31.

Najstarszy megalit wzniesiony nad Łupawą

Okolo 3700 r. p.n.e. nad Łupawą wzniesiono pierwszy megalit. Bardzo się różnił od innych, które w tym czasie budowano na ziemiach dzisiejszej Polski.

Ma tylko 15 m długości i kształt trapezu. Inne megality, zwane często grobowcami kujawskimi, są dłuższe i przypominają trójkąty. Najstarszy megalit wzniesiony nad Łupawą, poza różnicą w kształcie, jest też inaczej ustawiony względem stron świata. Jego wierzchołek wskazuje północ, podczas gdy megality zazwyczaj kierowano ku zachodowi.

W grobowcu nie zachowały się szczątki zmarłego. Śladem po miejscu, gdzie je złożono, jest niewielka jama – o głębokości kilkunastu centymetrów – znajdująca się koło zachodniej ściany budowli. W ciągu tysięcy lat, jakie minęły od wzniesienia kamiennej konstrukcji, szczątki ludzkie całkowicie się rozłożyły.

Nie wiemy, kim była osoba, która jako pierwsza założyła na pochówek w megalitycznym grobowcu. Czy była to kobieta? A może pochowano tu osobę

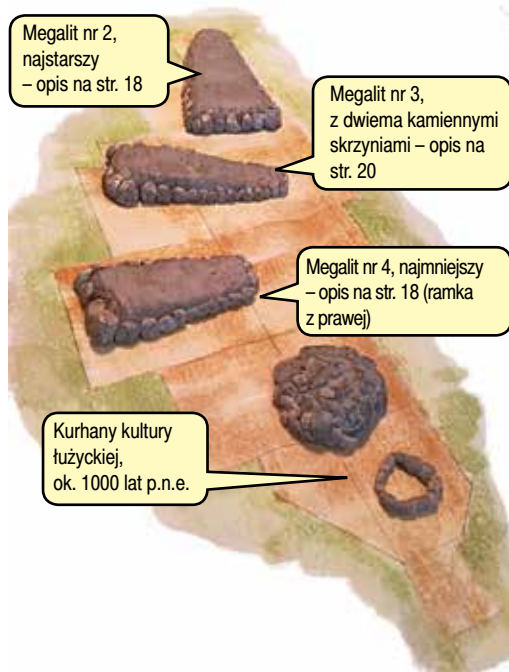
płci męskiej? W grobowcach megalitycznych z terenu Kujaw przeważają pochówki mężczyzn.

Zmarły musiał być ważnym członkiem społeczności. Jego grobowiec został zbudowany w pobliżu osady, na wschód od niej, na wzniesieniu. Przysypany nasypem ziemnym dominował nad okolicą i był bardzo dobrze widoczny. Gdy mieszkańcy ruszali do prac polowych, słońce wstawało nad potężną budowlą.

W bruku, który pokrywał jamę grobową najstarszego megalitu, archeolodzy nie znaleźli darów grobowych, a jedynie fragmenty żaren. Czy odgrywały rolę w kulcie zmarłych?

In a paving that covered the burial chamber, archaeologists found pieces of quern-stones; no sepulchral offerings. Was it a coincidence? Or maybe the quern-stones, used in preparing food, played an important role in the cult of the dead?

Na cmentarzysku odkryte zostały: trzy megality sprzed 5000 lat, dwa kurhany sprzed 3000 lat oraz groby skrzynkowe sprzed 2500 lat.

Alongside the oldest of the megaliths, a whole cemetery has been discovered: two other megalithic tombs from 5000 years ago, two ktmuli from 3000 years ago and stone cists from 2500 years ago.

Ślady ciałałalenia

W miejscu, w którym archeolodzy odkryli najstarszy z łupawskich megalitów, wzniesiono jeszcze dwie podobne budowle. Położony najbardziej na południe (megalit nr 4) jest prawdopodobnie najmniejszym z grobowców megalitycznych, jaki odkryto na ziemiach polskich. Ma tylko 9 m długości. W jego wnętrzu odkryto niespotykany pochówek – znaleziono ludzkie kości, które były... przepalone. Jest to ślad po ciałałaleniu, obrządku bardzo rzadko spotykanym na terenach dzisiejszej Polski w świadectwach z epoki kamienia. Ciałałalenie upowszechniło się dopiero ponad 1500 lat później, w epoce brązu, gdy ludzie wierzyli, że do życia po śmierci ciało nie jest potrzebne.

The oldest Megalith erected by Łupawa

**3700 years BC the first megalith has been erected by Łupawa.
It was unlike any other raised at the time on Polish territories.**

It is only 15 meters long and shaped like a trapezoid. The others, often called “Tombs of Kuyavia”, are longer and their shape resembles tapering triangles. The oldest megalith raised by Łupawa is also oriented differently towards the cardinal directions. Its apex points to the north, while other megaliths were usually directed towards the west.

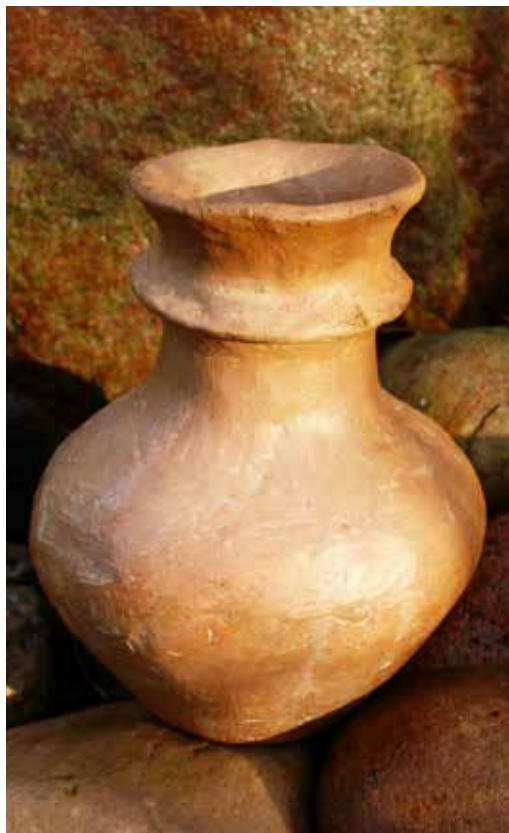
Inside the megalith, the remains of the deceased have not been preserved. The only remnant of a place where he has been buried was a small cavity, deep for a dozen centimeters, located near to the western side of the megalith. In a paving that covered the burial chamber, archaeologists found pieces of quern-stones; no sepulchral offerings. Was it a coincidence? Or maybe the quern-stones, used in preparing food, played an important role in the cult of the dead?

We do not know who this person was, who first deserved to be buried in a megalithic tomb. The deceased had to be important to the inhabitants of the settlement. Megalith has been erected nearby, on the eastern hill. Covered with an earth embankment, it was towering over the area and was clearly noticeable.

**Obstawa kamienna zachowała się tylko w części.
Podczas rekonstrukcji megalitu brakujące kamienie
zostały uzupełnione.**

**Stone walls of the megalith have been preserved
just partly. Missing elements were complemented
during the reconstruction.**

**Jama grobowa w najmniejszym megalicie była
przykryta brukiem kamiennym, na którym
ustawiono – zapewne jako dar grobowy –
flaszkę z kryzą.**

**Burial cavity in the smallest megalith was covered
with a stone paving, probably on which a collared bottle
was placed – as a sepulchral offering.**

Alongside the oldest of the megaliths of Łupawa, two similar ones have been erected. The one located to the south (megalith no. 4) is probably the smallest of all megalithic tombs, that were discovered on Polish lands – it is only 9 meters long. An unparalleled burial has been discovered inside – charred human bones, a vestige of cremation. This ritual was at the time a very rare phenomenon. Cremation has become widespread 1,5 thousand years later, during the Bronze Age. People believed that for the afterlife we don't need a flesh and that a soul sets free much quicker, if the body is burned.

Megalit z dwiema kamiennymi skrzyniami

**Spośród megalitów z północnego skupiska ten wygląda najbardziej spektakularnie.
Do jego budowy użyto 28 kamieni, w większości gnejsów, granitów i diorytów
– do tej pory są to najpopularniejsze kamienie budowlane.**

Megalit, niegdyś wyróżniający się jeszcze nasypem ziemnym, musiał przyciągać uwagę kolejnych mieszkańców doliny Łupawy. Być może pochówek wkopany w grób „olbrzyma” był wyjątkowym zaszczytem. 2500 lat po zbudowaniu megalitycznego grobowca tak właśnie postąpiła ludność kultury pomorskiej. Jej przedstawiciele wkopali się w nasyp grobowca i tuż nad jamą grobową, znajdującą się w środku konstrukcji, zbudowali dwie kamienne skrzynie, w których umieścili urny ze swoimi zmarłymi.

Dwie kamienne skrzynie naruszyły pierwotną komorę grobową. Była ona mała (miała kształt zaokrąglonego prostokąta o długości 1,5 m i szerokości 1 m), zlokalizowana centralnie, 4 m od czoła megalitu. W przykrywającym ją bruku archeolodzy odkryli ułamki naczyń: pucharu lejkowatego oraz garnka. Nie znaleźli jednak żadnych szczątków i śladów pochówku ciała czy też pochówku ciała palnego.

Domy zmarłych

Najstarsze ze wzniesionych nad Łupawą megalitów kształtem i wielkością przypominają domy stawiane w tym czasie na terenie pobliskiej osady. Znajdowała się ona na zachód od megalitów – tam, gdzie dzisiaj gęsty las schodzi aż do rzeki. Domy miały ok. 12–14 m długości. Ich konstrukcja opierała się na słupach wbijanych w ziemię, ściany były oblepione gliną, dach zaś pokryty strzechą z trzciny. Mimo że budowle mieszkalne powstawały z zupełnie innych materiałów niż megality, to ich kształt był prawie identyczny jak najmniejszych i najstarszych grobowców – oba typy budowli były wznoszone na planie trapezu. Czy twórcy megalitów, budując pierwsze grobowce, chcieli swoim zmarłym wnieść taki dom, w jakim mieszkali za życia, tyle że tak trwały, by nie zniszczył go czas?

Megalit ma długość 12 m i kształt trapezu. Czoło grobowca ma 5 m szerokości, zaś skierowany ku północnemu wschodowi wierzchołek – 2,5 m.

The megalith is 12 meters long and in trapezium shape. Its front is 5 meters wide, while the top directed to the north-east - 2.5 m.

The megalith with two stone cists

Out of the megaliths of the northern aggregation, this is the most spectacular one. 28 stones, mostly gneisses, granites and diorites, were used for its construction.

Megalith, that once stood out with an additional earth embankment, had to attract the attention of the following generations of inhabitants from the Łupawa valley. The burial inside the megaliths perhaps honored the deceased. A few thousand years after it was constructed, Pomeranian Community dug into the tomb's earthwork. Just above the burial cavity, that was located in the center of the construction, they built two stone cists, in which two urns were later placed.

Stone cists disrupted the burial cavity. Originally it was rather small (shaped as an oblong, 1,5 meters long, 1 meter wide), located in the center, 4 meters from the front of the megalith. A few pieces of ceramics, more specifically a funnel beaker and a pot, have been found amidst the paving; no remains – neither after the burial, nor after cremation.

The tomb with its shape and size resembled houses erected by megalith builders in the nearby settlement. The settlement was located to the west of the megaliths, where today here is a dense forest descending to the very Łupawa River. The construction of the houses was made of wooden poles embedded in the ground (after which only holes in places where they were buried have been preserved to this day), the walls were sealed with clay, and the roof was co-

W grobowcach archeolodzy znajdują nie tylko naczynia gliniane, ale także wykonane z twardych kamieni siekiery i toporki.

In the tombs, archaeologists find not only earthenware vessels, but also axes made of firm stones.

vered with a reed hatch. Although they were made of completely different materials than megaliths, their shape was almost identical to the smallest and oldest tombs. Did the builders of megaliths erect the first tombs in the shape of their houses? Did they want to build a house for their departed ones, similar to the one they lived during their lifetime, but lasting and remembrance-worthy?

Rekonstrukcja megalitu została wykonana w roku 1973.

The megalith has been reconstructed in 1973.

Grobowiec „olbrzyma”

Najdłuższy megalit w dolinie Łupawy ma 56 m długości i został wzniesiony tylko dla jednej osoby. W jego wnętrzu znaleziono niezwykle bursztynowe pierścienie oraz kamień z ornamentem.

Najdłuższy grobowiec nad Łupawą miał też największą szerokość czoła – 10 m. Niestety, kamienie obstawy czołowej się nie zachowały i można tylko przypuszczać, jak musiały być wielkie. Przed tysiącami lat, wówczas jeszcze zwieńczony nasypem ziemnym, megalit musiał zapewne robić ogromne wrażenie. Zachowały się fragmenty dwóch ścian.

Około 6 m od czoła grobowca archeolodzy natrafili na bruk kamienny. Pod nim odkryli jamę o długości 2 m i szerokości 80 cm, w której jednak nie znajdowały się żadne ludzkie szczątki. Leżały tam jedynie potłuczone naczynia – ułamki pucharu i amfory oraz dwa unikalne bursztynowe pierścienie.

W centralnej części grobowca, na bruku kamiennym od wewnętrznej strony wschodniej ściany bocznej znaleziono jeszcze jeden potłuczony puchar oraz jedną amforę. Obok leżał tajemniczy kamień z wyrytym znakiem prostokąta. Czy był to ornament? Co mógł oznaczać? Kamień niestety zaginął w trakcie badań.

Na powierzchni ziemi, w którą była wkopana jama grobowa, natrafiono na fragmenty węgla drzewnego. W wyniku datowania radiowęglowego ich wiek

określono na 3780 ±45 (po kalibracji przy użyciu metod dendrochronologicznych data została określona na 4585 r. p.n.e.). Pożar, który spowodował ich powstanie, wybuchł ok. 1110–900 lat przed budową grobowca. Czy powstał z przyczyn naturalnych? Czy jest możliwe, by już 6500 lat temu w dolinie Łupawy pierwsi rolnicy wypalali las, by w jego miejscu uprawiać pola?

„Kujawski łącznik”

Kilka metrów od największego z łupawskich grobowców znajduje się nieco krótsza (o długości 39 m) i młodsza od niego budowla. Jest ona położona odwrotnie do większego sąsiada, zaś jej kształt jest najbardziej zbliżony do tzw. grobowców kujawskich. Od szerokiego na 7 m czoła ściany boczne zwężają się jak w trapezie, jednak mniej więcej od połowy długości zaczynają biec równolegle względem siebie aż do końca grobowca – podobnie jak ma to miejsce w typowych grobowcach kujawskich.

O wielkości niezachowanych kamieni mogą świadczyć te, które przetrwały.

Narożne z nich osiągają wysokość 1,75 m, więc kamienie obstawy czołowej mogły mieć nawet 2 m wysokości.

The size of the missing stones can be seen in the ones that survived – the corner stones reach a height of 1.75 meters, so the stones of the frontal wall could be up to 2 meters high.

"Giant's" tomb

The longest megalith in the Łupawa Valley is 56 meters long. It was erected only for one person. Inside a unique amber rings and a stone with an ornament have been found.

The longest megalith in the Łupawa Valley also had the largest width of the front – 10 m. Unfortunately, the frontal stones have not been preserved and you can only assume how great they must have been and what an impression tomb must have been making thousands of years ago, when it was still topped with an earthwork. Fragments of two walls have survived. To ensure the durability and stiffness of their construction were reinforced with finest stone washers.

Budowniczo wie megalitów wznosili swoje konstrukcje z dużą pieczołowitością. Ściany grobowca były budowane z głazów ściśle przylegających jeden do drugiego.

The walls of the tomb, built of boulders adjoining one another, show how carefully the builders of megaliths built their constructions.

W jamie grobowej odkryto bursztynowe pierścienie. Oba mają ok. 4 cm średnicy. Prawdopodobnie były noszone jako wisiorki. Z terenu dzisiejszej Polski znana jest jeszcze tylko jedna taka ozdoba.

Two amber rings were found in the burial cavity. Both are about 4 cm in diameter. They were probably worn as a pendant. Only one decoration is such type known from Polish territories.

About 6 meters from the front of the tomb, archaeologists came across a stone pavement. Underneath they discovered a 2 meters long and 80 centimeters wide cavity in which, however, no human remains have been found. There was only broken ceramics in -pieces of the beaker, amphorae and two unique amber rings.

In the central part of the tomb, one more broken beaker and one more amphora were found. Next to them lay a mysterious stone with a rectangle sign engraved on it. Was it an ornament and what could it mean? Unfortunately, the stone was lost during the research.

A charcoal has been found in the surface where the burial cavity was buried. The coal subjected to radiocarbon analysis gave the date 3780 ±45 BC (after calibration using dendrochronological methods, the date is: 4585 BC). Wood charcoals are not associated with megalith. The fire that created them took place about 1110–900 years before the construction of the tomb? Did it broke out because of the natural causes or maybe it was deliberately caused by people who, 6500 years ago, wanted to cultivate the soil in the Łupawa Valley?

Megalit na wzgórzu

Kilkaset metrów na południe od największego z megalitów, na wzgórzu znajduje się zachowany w niemal idealnym stanie typowo trapezowaty grobowiec o długości 34 m. Wyróżnia się półkolistą budową czoła – prawdopodobnie ze względu na układ wzgórza – oraz w większości zachowaną obstawą boków.

Grobowiec ten powstał mniej więcej w tym samym czasie co największy z łupawskich megalitów (nr 1). Ze względu na położenie musiał dominować nad okolicą. Pod względem ustawienia wobec kierunków świata przypomina klasyczne grobowce kujawskie, jest bowiem o 16 stopni odchylony od osi wschód–zachód...

Archeolodzy nie natrafili na żadną jamę grobową ani konstrukcję kamienną, która by ją przykrywała. Być może pochówek znajdował się gdzieś blisko czoła budowli. Pośrednim wskazaniem są potłuczone naczynia gliniane, których ułamki zostały znalezione właśnie niedaleko tego miejsca. Badacze natrafili jednak na bardzo interesujące znaleziska, które być może są świadectwem obrzędów, jakie przed tysiącami lat odbywały się w megalitach nad Łupawą. Na obszarze pomiędzy środkiem megalitu a jego wierzchołkiem odkryto 11 owalnych jam o średnicy od 30 do 80 cm. Ich wnętrze było przesyczone spalenizną. Czy są to ślady po ogniskach?

Czterokołowy wóz?

Z wnętrza grobowca związana jest jeszcze jedna zagadka. Wśród ułamków ceramiki odkrytych pod nasypem był jeden z bardzo dziwnym ornamentem. Pojawiają się na nim cztery koła. Być może ornament przedstawia wyobrażenie wozu czterokołowego widzianego z góry. Najsłynniejszym przykładem wyobrażenia wozu czterokołowego jest naczynie z Bronocic, datowane na ok. 3635–3370 r. p.n.e. Wykonali je ludzie należący do tego samego kręgu kulturowego co budowniczości megalitów nad Łupawą. Zdaniem badaczy jest to najstarsze przedstawienie wozu czterokołowego na świecie. Zanim rysunki wozów pojawiły się na tabliczkach z pismem piktograficznym w Mezopotamii, ich wizerunki znane już były na terenie dzisiejszej Polski. Być może takie wozy stosowali budowniczości megalitów mieszkający nad Łupawą.

Czoło megalitu, skierowane mniej więcej ku wschodowi, ma 8 m szerokości, zaś wierzchołek – 4,5 m.

The front of the megalith is facing east; it is 8 meters wide, while the top of the tomb – 4,5 meters

The megalith on the hill

To the south, in the direction of Łupawa, there is a trapezoidal tomb which is 34 m long. It has been almost in perfect condition.

Megalith has been erected more or less at the same time as the largest one in Łupawa – megalith no. 1. It distinguishes itself with a semicircular front construction – probably because of the hill layout and mostly preserved side walls. Due to its location, it had to tower over the area. In terms of its orientation towards the cardinal directions, it resembles a bit typical Kuyavian tombs. A bit – because it is 16° deviated from the east-west axis.

In the tomb the place where the body of the deceased could have been, was not found. Archaeologists did not find any burial cavity, nor a stone structure that would cover it. Perhaps the burial was somewhere close to the front of the tomb. Indirect indication are broken clay dishes, which pieces were found near to the front. However, the researchers discovered very interesting findings, which may be a testimony to the rites that took place thousands of years ago in the megaliths of Łupawa. In the area between the center of the megalith and its top, they discovered 11 oval cavities with a diameter of 30 to 80 cm. Their interior was saturated with a burning scent. Were there traces of fires?

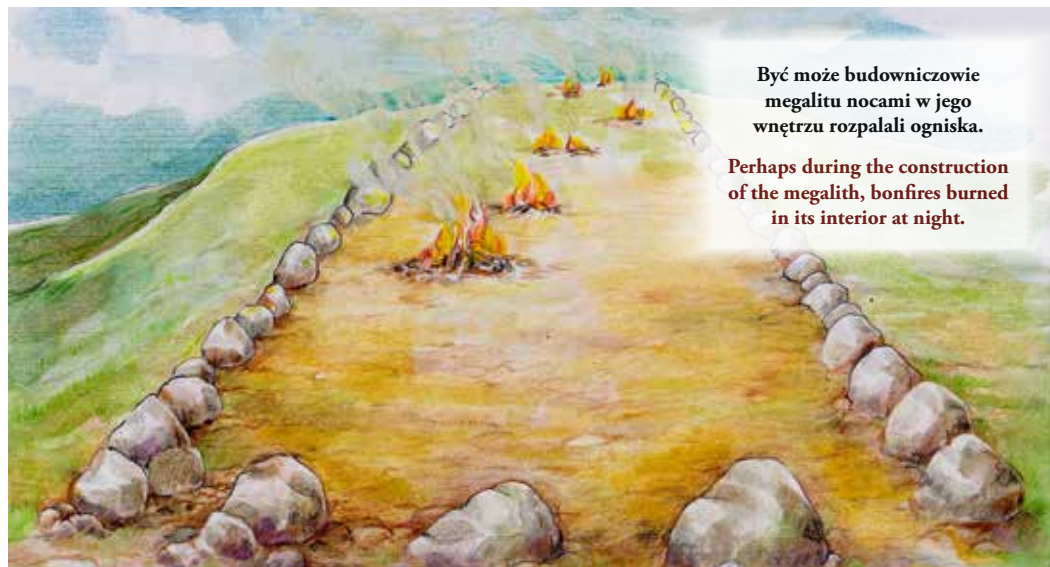
One more mystery comes from inside the tomb. Among the pieces of ceramics found under the embankment one with a very strange ornament has been discovered. Four wheels appear on it. On the basis of the analogy, they concluded that the orna-

Czy cztery koła widoczne na znalezionym w grobowcu fragmencie naczynia mogą przedstawiać czterokołowy wóz?

Could this four wheels on the piece of a vessel found in the tomb portrayed the four-wheeled car?

ment depicts the image of a four-wheeled car seen from above. Such cars were known to the megalith builders. The most famous image of a four-wheeled car is the well-known vessel from Bronocice, discovered in 1975, which is dated around 3635–3370 BC. According to researchers, this is the oldest representation of a four-wheeled car in the world.

Być może budownicowie megalitu nocami w jego wnętrzu rozpalali ogniska.

Perhaps during the construction of the megalith, bonfires burned in its interior at night.

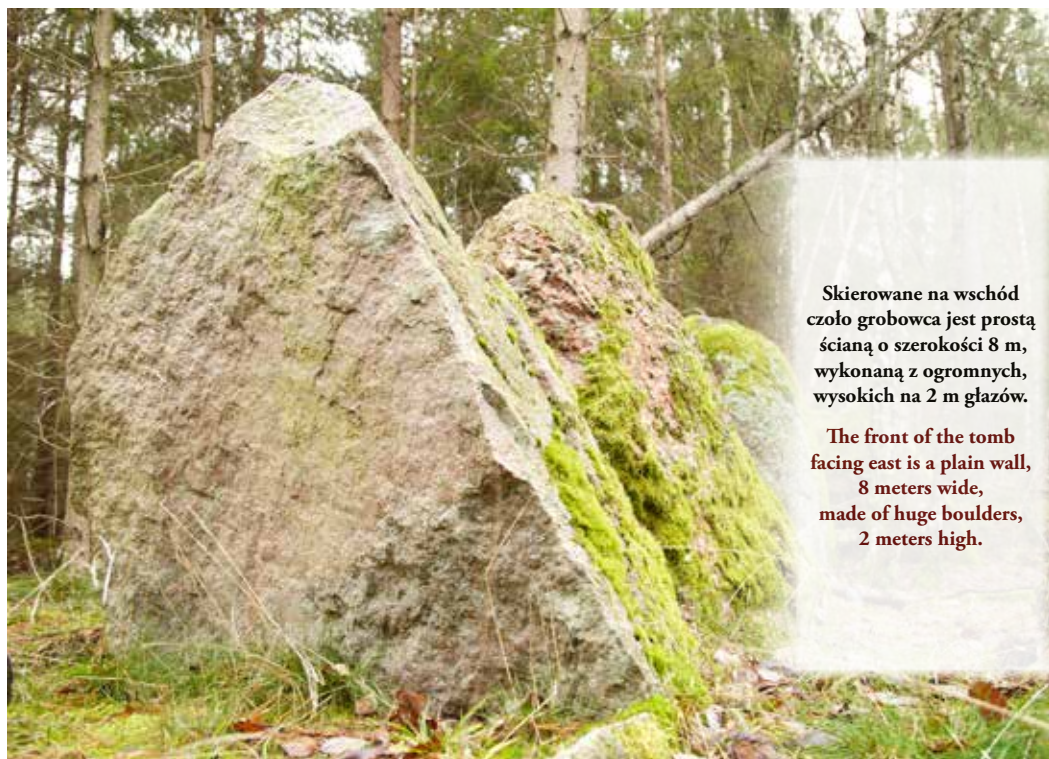
Megalit z ogromnych głazów

W odległości ok. 4 km na wschód od miejscowości Łupawa na wzniesieniu, ochrzczonym Górą Megalitów znajduje się drugie skupisko wielkich grobowców. Najpotężniejszym i najlepiej do dziś zachowanym jest znajdujący się przy leśnej drodze megalit nr 1.

Wnętrze grobowca zostało podzielone trzema przegrodami, które tworzyły cztery osobne przestrzenie. Pierwsza z przegród jest najdłuższa – odgradza dwie trzecie długości grobowca, a jej koniec wyznaczają dwa głazy stojące w odległości 2 m od siebie. Kolejną przegrodę zbudowano 5 m dalej z ośmiu mniejszych kamieni w taki sposób, że całkowicie przedziela wnętrze grobowca. Ostatnia przestrzeń znajduje się tuż przy wierzchołku i od poprzedniej oddzielają ją dwa duże głazy. W największej z tak wydzielonych przestrzeni pod kamiennym nasypem, który wypełniał wnętrze grobowca, tuż za ścianą czołową, przy ścianach bocznych natrafiono na pochówki – dwa skupiska przepalonych kości. Szczątkom odkopanym przy północnej ścianie grobowca (z prawej strony od czoła) towarzyszyły potłuczone fragmenty sześciu naczyń, natomiast przy kościach odkrytych przy południowej ścianie, które zidentyfikowano jako szczątki dziecka, nie znaleziono żadnych darów grobowych. W trzeciej z przestrzeni – tej, którą z jednego końca oddziela kamienny murek, a od strony wierzchołka dwa głazy – odnaleziono jeszcze jeden grób.

Pochówki przy ścianach grobowca

Na pochówki, również ciepłopalne, archeolodzy natrafili też na zewnątrz grobowca. Jeden, w którym złożono dorosłą osobę, znajdował się bezpośrednio przed czołem grobowca, dwa kolejne zaś przy ścianie południowej. Kluczowe dla określenia daty tych pochówków były znalezione przy nich naczynia oraz ich wątki zdobnicze. Sposób wykonania naczyń sugeruje, że zmarli byli potomkami – zapewne dalekimi – budowniczych megalitu. Złożono ich do grobów kilka wieków później, gdy w dolinie Łupawy zaprzestano już budowy megalitów. „Moim zdaniem takie pochówki świadczą o tym, że ludzie zawsze chcieli być złożeni jak najbliżej miejsc uznawanych za święte – jak nie mogli być w ich wnętrzach, to chcieli spocząć przynajmniej przy ich ścianie” – uważa prof. Jacek Wierzbicki, który badał ten grobowiec.

Skierowane na wschód czoło grobowca jest prostą ścianą o szerokości 8 m, wykonaną z ogromnych, wysokich na 2 m głazów.

The front of the tomb facing east is a plain wall, 8 meters wide, made of huge boulders, 2 meters high.

Megalith of great boulders

About 4 kilometers east from Łupawa village, on a hill called the Megalithic Mountain, is the second aggregation of megaliths. The biggest and best preserved one is megalith No. 1, located by the cart track.

The interior of the megalith was divided by three compartments forming four separate spaces. The first one is the longest – it takes 2/3 of the length of the tomb and ends with two boulders standing at a distance of 2 meters from each other. The next barrier was built 5 meters further with 8 smaller stones, in such a way that it completely separated the inside of the tomb. The last space is located close to the top and the two large boulders separate it from the previous one.

In the largest of these spaces, under a stone embankment that filled the inside of the tomb, just behind the front wall, there were burials at the side walls – two clusters of burnt bones. The remains found at the northern wall of the tomb (from the right side from the front) were accompanied by broken fragments of six vessels. Next to the bones found at the southern wall, which were identified as child's remains, no sepulchral offerings has been found. In the third space, the one with a stone wall separating it from one side and two boulders isolating it from the other, and another grave has been discovered.

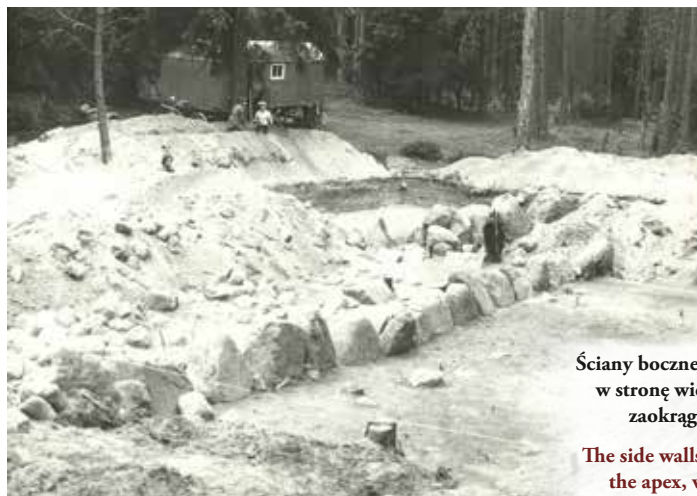
Traces of the burial – also cremation – have been discovered outside the tomb. The dead were the descendants of the megalith builders. They were put into graves a few centuries later, at the time when

the construction of large tombs had already been stopped. *"People always wanted to be buried as close as possible to places considered sacred - as they could not be in their interiors, they wanted to rest at least at their walls"* – believes prof. Jacek Wierzbicki, who explored this tomb.

W megalicie archeolodzy znaleźli puchar lejkiowaty. Na podstawie prostego ornamentu składającego się z pionowych żłobków naczynie jest datowane (podobnie jak moment budowy grobowca) na ok. 3500 r. p.n.e.

A funnel beaker was found in the megalith. Basing on a simple ornament including vertical nurseries, it is dated (as is the moment of the construction of the tomb) at about 3500 BC.

Ściany boczne tworzą równą, prostą linię obniżającą się w stronę wierzchołka, który ma szerokość 4 m, jest zaokrąglony i wykonany z wielkich głazów.

The side walls form a straight line descending towards the apex, which is 4 m wide, rounded and made of large boulders.

Mały megalit – wielkie głazy

Znajduje się ok. 10 m od grobowca nr 1 i jest od niego o wiele mniejszy, bo ma jedynie 12 m długości. Jednak podobnie jak w większym megalicie jego ściana czołowa została wzniesiona z dużych głazów, a wierzchołek był zaokrąglony.

Czoło grobowca dodatkowo wzmocniał bruk kamienny, którego dwie, a miejscami trzy warstwy usztywniały konstrukcję ściany przedniej. Po zdjęciu warstwy bruku kamiennego wypełniającego wnętrze grobowca nie odkryto jamy grobowej. Archeolodzy natrafili natomiast na dwa skupiska potłuczonych naczyń glinianych przy ścianach bocznych megalitu, a przy południowo-wschodniej ścianie (prawej, patrząc od czoła grobowca) znaleźli owalną jamę ze śladami spalenizny i węgla drzewnego. Na podstawie fragmentów naczyń glinianych, a głównie ich ornamentu, badacze określili czas powstania grobowca na lata 3500–3300 p.n.e.

Szkielet i tajemniczy kamień z elipsą

W żadnym z grobowców megalitycznych nad Łupawą archeolodzy nie odkryli zachowanych szczątków ludzkich. Znajdowane były za to przepalone kości. Wyjątkiem był pochówek odkryty w pobliżu grobowca nr 2. Pod sporej wielkości głazami archeolodzy odkryli fragmenty szkieletu kobiety, obok niej zaś szczątki dziecka.

Znalezienie ludzkich szczątków było taką sensacją, że pracujący z archeologami miejscowi pracownicy byli przekonani, że odkopali szkielet nie sprzed kilku tysięcy lat, ale... z czasów II wojny światowej. Niektóre osoby zarzekały się nawet, że w czasie widziały ślady po kuli.

Pochówek kobiety naukowcy wiążą z inną kulturą i inną ludnością, mianowicie z kulturą ceramiki sznurowej, a zatem z koczownikami, którzy przybyli ze wschodu i zajęli tereny wcześniej zasiedlone przez ludność kultury pucharów lejkowatych. W grobie znajdował się kamień z ornamentem w kształcie elipsy – leżał na nogach kobiety.

Ściana czołowa została
wykonana
z dużych głazów.

Front wall was made
of great boulders.

Small megalith – great boulders

It is located approximately 10 meters from the tomb no. 1 and is noticeably smaller than said tomb – it is only 12 meters long. Much like in the bigger one, its front wall was made out of two big boulders and its top was rounded.

The front of the tomb was fortified by a stone paving. Two, in some places three layers of it stiffed the construction of a front wall. After removing the paving from the inside, no burial cavity has been found. However, archeologists discovered two aggregations of broken earthenware vessels close to the side walls and a small cavity with a traces of a burning and some charcoal next to the south-east wall. Basing on the pieces of the earthenware vessels (more specifically – on its embellishments) archeologists defined, that the tomb has been created circa 2800–2650 BC.

Human remains has been discovered outside the tomb. A skeleton of a woman has been found under a few big stones. This discovery was a great sensation, because so far no remains except burned bones – whether inside the megaliths, or on the outside – has been found by Łupawa.

The founding was also such a flutter due to the local workers, who claimed that the skeleton was not thousands years old, but from the times of the World War two. Some people swore that they saw a hole going through the skull – as it would be after a bullet...

The burial of this woman id connected by the archeologists with a Corded Wire culture and communi-

ty. They were nomads that came from the east ant took over the areas inhabited by people of Funneal Beaker culture. Inside the tomb there was a stone with embellishments in elliptic shaped. It was placed at the foot of woman's corpse.

Kamień z ornamentem sprzed 4000 lat. Co mógł oznaczać ten tajemniczy znak, który zdaniem naukowców na pewno został wyryty ludzką ręką? Niektórzy dostrzegają w nim elipsę, inni ślad nóżki dziecka...

Stone with an ornament from 4000 years ago. What could that mysterious sign represent? According to scientists, it was made by a man. Some say it's just an ellipse, others claim to see a child's footprint...

Kamienie były gładką stroną ustawione na zewnątrz i przechylone do wnętrza, by utrzymać ciężar nasypu ziemnego oraz bruku kamiennego wypełniającego megalit.

In order to hold the weight of an earthwork and the paving, that were filling the megalith, the stones were flat side out and slated to the inside.

Megalit z kamiennym korytarzem

Prawdopodobnie ostatni grobowiec megalityczny wzniesiony nad Łupawą jest jednocześnie najbardziej wyjątkowy.

By go odnaleźć, należy przejść ok. 150 m na południowy wschód od grobowców znajdujących się na Górze Megalitów. Najpierw trzeba zagłębić się w las, w którym zachowały się kurhany kultury łużyckiej, zejść do małej dolinki, by na wzniesieniu po jej drugiej stronie, w miejscu, które góruje nad doliną, tuż przy rozcinającym to wzniesienie małym parowie, odnaleźć pozostałości unikalnego na ziemiach polskich (znane są w sumie tylko trzy takie obiekty) grobowca korytarzowego. Miał ponad 3 m długości. Wschodnia ściana była zbudowana z trzech, a zachodnia z dwóch głazów. Do wnętrza komory prowadził przedsionek wykonany z dwóch głazów. Grobowiec został wzniesiony ok. 3200–3100 r. p.n.e., gdy mieszkańcy doliny Łupawy zaprzestali już budowy trapezowatych grobowców megalitycznych. Idea wzniesienia grobowca korytarzowego przyszła nad Łupawę z terenu Meklemburgii i Rugii, gdzie w tym okresie grobowce korytarzowe były popularne.

W grobowcach korytarzowych składano szczątki wielu zmarłych. Ten odkryty nad Łupawą był pusty. „Wnętrze grobu było całkowicie, zapewne wielokrotnie, przekopywane i rabowane. Zniknęły też niektóre kamienie stropowe, które zapewne nakrywały niegdyś komorę grobową” – stwierdza badacz megalitu prof. Jacek Wierzbicki.

Dynamit kontra kamień

Grobowiec korytarzowy został wbudowany w istniejący wcześniej na wzgórzu trapezowaty grobowiec megalityczny. Ten ostatni, o długości 21 m, z czołem szerokim na 7,5 m i wierzchołkiem o szerokości 5 m, przypominał inne budowle odkryte na Górze Megalitów. Został wzniesiony mniej więcej w tym samym czasie co pozostałe, czyli ok. 3600 r. p.n.e., zatem ok. 500 lat wcześniej, nim powstał grobowiec korytarzowy. Pozostałościami tego trapezowatego megalitu są kamienie, które znajdują się wokół grobowca korytarzowego. Te, które się nie zachowały, zostały zapewne wykorzystane jako materiał budowlany przez XIX-wiecznych mieszkańców Łupawy. Kamienie, których nie dało się wydobyć, rozsadzano dynamitem, wkładanym do nawierconych otworów. Śladem rozsadzania kamieni mogą być odłupki leżące w miejscu, gdzie niegdyś wznosiła się imponująca ściana czołowa grobowca.

Korytarz od tyłu (od północy) zamykał potężny głaz, wysoki i szeroki na ponad metr. Nie zachowały się kamienie, które przykrywały go od góry.

The corridor from behind (from the North) was closed by a huge boulder, wide and tall for over a meter. Boulders that were closing it from above, have not been preserved.

Megalith with a stone corridor

Much probably the last megalithic tomb raised above Łupawa is at once the most unique one.

In order to find it, you have to go approximately 150 meters to the south-east of the tombs on the "Megalithic Mountain". First you have to dip into the forest where the burial mounds of the Lusatian culture have been preserved, then descend to a small valley; on a hill on its other side, near to the few small peaks in a place that towers above the valley, you will find the remains of the only passage tomb in the Łupawa Valley and one of two or three known from Polish lands.

Wejścia do wnętrza grobowca korytarzowego należy szukać od strony południowej. W narożniku znajdował się krótki korytarz prowadzący do komory grobowej.

The entrance to the inside of the passage tomb was located on the south side. In the corner there was a short hall leading to the burial chamber.

Najbardziej znanym grobowcem korytarzowym na ziemiach polskich jest megalit z Borkowa, który został zrekonstruowany jeszcze przed II wojną światową.

The most popular passage tomb in Poland is the Megalith from Borkowo, which was reconstructed even before the Second World War.

It was over 3 meters long. The eastern wall was made of three boulders; the western one - out of two. Inside the chamber was an atrium made of two boulders. The passage tomb was built around 3200–3100 BC, when the inhabitants of the Łupawa Valley had already stopped the construction of long trapezium megalithic tombs. A new trend came over Łupawa from the area of Mecklenburg and Rügen.

The remains of many of the deceased was deposited in the passage tombs. The one discovered by Łupawa was empty. "The inside of the grave was completely, probably repeatedly, dug through and plundered. Some of the ceiling stones, that used to cover the burial chamber, were also gone" – says prof. Wierzbicki, explorer of the megaliths.

The passage tomb was built into the megalithic tomb that existed on the hill earlier. 21 meters long, 7,5 meters wide at the front and 5 meters wide at the peak, it looks like other tombs discovered on the "Megalithic Mountain". It was constructed approximately 3600 years BC, so about 500 years before the corridor tomb was built. To this day only single stones remained; they are located next to the passage tomb.

Między ochroną a promocją

Megalithy nad Łupawą leżą w lasach Nadleśnictwa Łupawa na terenie należącym administracyjnie do gminy Potęgowo. Pełnią ważną rolę w działaniach gminy, która poprzez wspieranie spuścizny kulturowej planuje rozwijać turystykę na swoim terenie. Opiekę nad grobowcami sprawuje, we współpracy z nadleśnictwem oraz gminą Potęgowo, powołane w 2016 r. Stowarzyszenie Przyjaciół Łupawy „Dolina Łupawskich Megalitów”. Do celów realizowanych przez stowarzyszenie należą: sygnalizowanie unikatowości zachowanych stanowisk archeologicznych oraz wypracowanie wspólnie z mieszkańcami, nadleśnictwem, badaczami i samorządem formuły ochrony, a później także promocji zachowanego dziedzictwa kulturowego. Pomorskie lasy i doliny mogą kryć jeszcze niejedną tajemnicę. Dotychczas zbadano zaledwie niewielką część spośród 200 megalitów, o których mówią źródła z XIX i początków XX w. Stowarzyszenie udziela informacji o megalitach. Kontakt na FB: Dolina Łupawskich Megalitów lub tel. 505 721 722.

Between protection and promotion

Megaliths by Łupawa are located on the territory administratively belonging to the Commune of Potęgowo, in the forests of the Łupawa Forest District. They play an important role in the activities of the Commune, which, by supporting cultural heritage, plans to develop tourism in its area. Association of Łupawa Friends “Megaliths of Łupawa Valley” in cooperation with the Forest District and the Commune of Potęgowo keeps vigil over the unique tombs. Its aim is to signal the uniqueness of the archaeological sites preserved and to develop together with the dwellers, the forest inspectorate, researchers and the local government the protection plan and later the promotion of the preserved cultural heritage. Pomeranian forests and valleys can hide more than one mystery of the past. So far, only a small part of the megaliths have been studied, out of 200 referred to by sources from the nineteenth and early twentieth century. People interested in more information about megaliths can contact the Association directly – FB: Dolina Łupawskich Megalitów or tel. 505 721 722.

„Między ochroną a promocją” – taki cel przyświeca Stowarzyszeniu Przyjaciół Łupawy „Dolina Łupawskich Megalitów”. Taki też był temat konferencji, która zapoczątkowała modę na odkrywanie łupawskich megalitów.

“Between protection and promotion” – this is the goal of the “Megaliths of Łupawa Valley” Association and this was also the theme of the conference, which became the first step to a trend for discovering megaliths of Łupawa.

„W dolinie łupawskich megalitów”, Opracowanie: Polish Geographic, ul. Tapetowa 4A, 03-083 Warszawa, tel. 502 589 209 na zlecenie gminy Potęgowo, ul. Kościuszki 5, 76-230 Potęgowo, www.potegowo.pl

Tekst: Daniel Sukniewicz

Zdjęcia: D. Jankowska, K. Gorczyca, J. Wierzbicki, Muzeum w Łęborku, W. Świąćicki, A. Myrta, D. Sukniewicz, ze zbiorów IA UAM, J. Urbański, Urząd Gminy Potęgowo, Stary Młyn w Łupawie

Rysunki: Małgorzata Borowiec, Tłumaczenia: Maja Uljanicka,

Opracowanie graficzne: Jacek Szymański, Redakcja: Rafał Sarna,

Korekta: Katarzyna Sarna

Współpraca: Prof. Jacek Wierzbicki (IA UAM), Krzysztof Gorczyca (Muzeum w Koninie), Tomasz Wiktorzak, Beata i Bogusław Cyry, Karolina Gołębiowska (Stowarzyszenie Przyjaciół Łupawy „Dolina Łupawskich Megalitów”), Dawid Litwin, Łukasz Kotusiewicz (Urząd Gminy Potęgowo)

© Copyright 2017 by Polish Geographic

Niniejszy przewodnik jest chroniony prawem autorskim.

Przewodnik ani jego fragmenty nie mogą być w żaden sposób powielane bez pisemnej zgody Wydawcy.

Gmina Potęgowo

zaprasza do odkrywania
megalitów, pałaców, starych
młynów i na wyprawy
kajakowe rzeką Łupawą.

LEGENDA

- pałace

- stare młyny

- grodzisko

- spływy kajakowe

- megality

Runowo – XVIII-wieczny pałac „Bocianie Gniazdo”. Obecnie ośrodek wypoczynkowy (kolonie indiańskie, traperskie, obozy jeździeckie - jazda konna, plenery rzeźbiarskie – malarskie itp.) Tel. 598115149

Grąbkowo – XIX-wieczny pałac. Zachowała się część dawnego wyposażenia – m.in kominek z kartuszem herbowym, reprezentacyjne schody, a w oranżerii ściany wyłożone fragmentami rafy koralowej. Obecnie organizacja przyjęć weselnych i plenerów malarskich. Tel. 505 721 722

Poganice – Pałac Monbijou – wybudowany w 1896 r. w stylu eklektycznych willi podmiejskich, położony w pięknym parku, zwanym „Lasem Poganickim”, w zakolu Łupawy. W pałacu mieści się hotel. Tel. 598115672

Karznica – Pałac wybudowany w stylu neoklasycystycznym w II połowie XIX wieku położony w parku krajobrazowym.

Stary Młyn w Łupawie – murowany młyn wybudowany na początku XX wieku. Zachowało się częściowo oryginalne wyposażenie budynek. Obecnie młyn oferuje noclegi. Tel. 694 042 472

Młyn w Poganicach o napędzie wodnym z połowy XIX wieku. W młynie mieści się restauracja i hotel. Tel. 59 811 54 01

Na środkowym Pomorzu,
w ostępach leśnych nad
rzeką Łupawą przetrwały
wielkie kamienne grobowce
sprzed ponad 5000 lat.

Kto je wzniośł?
Jakie tajemnice ukrywają?
Zagubione w leśnej głuszy,
czekają na swoich odkrywców.

In central Pomerania,
in the backwoods by Łupawa River,
mighty stone tombs from
over 5000 years ago
have been preserved.

Who made them?
What secrets do they keep?
Lost among dense forest,
they await their explorers.

Gmina Potęgowo

Dolina Łupawskich
Megalitów

Autorka logotypu:
Karolina Gołębiowska